पाट — 3

दशिनसभा: —

१ — ३४ पत्र

२ — ५५ पत्र

1

अ·भा·

१

ॐश्रीगणेशायनमः श्रीगोपीजनवल्लभायनमः तदंतरप्रतिपत्तौरंहतिसंपरिष्वक्तः प्रश्ननिरूपणाभ्यां सर्वोपनिषदांसिद्धोस्य
विरोधेसमन्वयः कथंबोधकतातासांसातृतीयेविचार्यते १ एकंवाक्यंप्रकरणंवाश्लाःसर्वाःसहैववाप्यकोविद्यामतेनेकोवाजन
पतीतिचिंत्यते सत्साधनेद्विप्रकृष्टेजन्मनाकर्मणाशुचौ केवलैःचायथायोगेप्रथमेतद्विचार्यते विचारपूर्वकेतत्स्वब्रह्मभावा
सिद्धोमपताअधिकारेततः सिद्धेविषयावधृतिस्ततः अंतरंगविचारेणगुणानामुपसंहृतिः विहिरंगविचारेणकर्मणामिति
साद्विधा तस्मादधिकारिणोजन्मनिर्द्धारः तदनंतरस्वब्रह्मभावयोग्यतातातोगुणोपसंहारः ततोंगविचारइति तत्रप्रथमेपा
देजीवस्यब्रह्मज्ञानौपयिकेविचार्यते तत्रपूर्वजन्मनिनिः कामयज्ञकर्तृत्वेनरहितसमरणंज्ञानाभावेनयज्ञाभिव्यक्त्यभावात्
भूतसंस्कारकएवयज्ञोजातइतिनिष्कामत्वात्तदधिकारिदेवादिदेवाधीनान्येवभूतानीतितेदेवास्तत्रतत्रहुतान्तस्यशरीरसंपा
दयंतीतिपंचम्यामाहुतावापःपुरुषवचसोभवंतीतिश्रुतिः तत्रजीवेंद्रियाणांहोमाभावेनाशुद्धिंमाशंकातेषामपिहोमंवक्तुमि
दमधिकरणमारभते नचपंचाहुतयोधूममार्गएवतत्रागमनागमनयोर्वहुविशेषश्रवणात् नचइत्यविडयेंत्वेमरणेपश्रहान
यइत्युपासतेतेतेर्चिषमभिसंभवंतीतिज्ञानवतोपिपश्चाग्निःप्राप्तिस्तत्रतत्पादेवहुतानांकथंस्यान्नस्यात् ज्ञानार्थमेवतयोरुप
तेःपुनरावृत्तिःपरंतुल्या अथवानिष्कामएवधूममार्गःयोगीप्राप्यानिवर्ततइतिस्मरणात् भोगार्थमेवधूमादिलोकःति
ष्ठन्निस्त्वपंचाशदेव अंतेप्रविष्टानामेतेषामपिरेतोहारयोनितउत्पत्तिरितिकएषचरणावर्णानेएवंचयोधर्मेमन्नप्रपत्रागता १
गतेकामकामालभंतइतिकामनायोमिचएकारः एतत्रपदेशात् तस्माद्योग्यशरीरनिष्पन्नयेस्वयमेवगच्छतिभूतसहितःश्र

अ.ए.
२
सकाभावात् अस्थिचैवतेनमांसंचयजमानः संस्कृतइतिविरोधश्चेतिशंकांनिराकरोतितत्राहः अपामेवग्रहणेनेते
तोवशागृहीतानिज्ञातआनि कृतआत्मकत्वात्लोकादिनिर्माणेनतद्भावित्वात्ताआपसिद्धकृताएव अतस्तयोपि
गृहीताः अर्थग्रहणेनउपलक्षणत्वेपिअपामेवग्रहणेहेत्वन्तरमाह भूयस्त्वात्शुद्धत्वाविद्विशेषाभावात्तु मध्यभा।
वाच्चदीतिनतत्त्वेनभारूपत्वेनाग्रेवक्तव्यत्वात्शुद्धायामेवेदंशरीरंबद्धदेहकत्वमेवभूयस्त्वंबहुधापरिणामाच्च
द्रव्यभूयकरत्वंच तस्मान्नियामकानोभूयस्त्वाद्यामेवग्रहणं प्राणगतेश्चवैदिकीयुक्तिस्तुकालोकिकीमाह प्राण
स्यगतिः प्राणगतिः तमुत्क्रामन्तंप्राणोनूत्क्रामतीतिप्राणाश्चयत्नजनकत्वादयोप्राणोगच्छन्स्वाश्रयकंगृहीत्वैवग
2 च्छति जलौकावगन्यत्रदेहसंबंधः मुक्तोनप्राणागच्छति कर्मस्वकार्यपिदेहसंबंधइतिपौराणिकाः देवभावइत्येप
तिषट्ः अतोदूरेप्राणगतिरत्नेवअतोपांसंश्लेषोवक्तव्यः चकारादिहियाकर्मणीसमन्वारभेतेपूर्वप्रज्ञाचेतिकर्मसद्भा
वंवीधयेतिश्रुतिः तस्मादद्भिःपरिष्वक्तोगच्छतिअग्न्यादिगतिश्रुतेरितिचेत्नभाक्तत्वात् श्रुतिविरोधंपरिहरति परस्परविरो
धेऽव्यवस्थावाबाध्यतेतत्रपत्रास्यपुरुषस्यमृतस्याग्निंवागप्येतिवातंप्राणइत्यादिनाअग्न्यादिगतिःप्राणानांश्रूयतेनच ओष।
धीर्लोमानिवनस्पतीन्केशाइत्यत्रप्रत्यक्षविरोधाद्बाधितविषयेयंश्रुतिरितिवाच्यं आध्यात्मिकेंद्रियमध्यपातात्लोमकेशाना।
माध्यात्मिकाएवग्राह्याः पैःकुंडलावएपप्रतीतिदृश्यमानानितद्गोलकस्थानानितस्मात्प्राणोत्क्रमणश्रुतिरग्न्यादिभावश्रुत्या २
बाध्यतइतिचेत्तन्नभाक्तत्वात् प्रकरणव्यतिरेकेणस्तुतविषयेप्रवृत्ताभाक्ताभवति अग्रहेतंतारक्तारवश्रमजभागः एवं

द्धाद्धौमानेन तरेसोमभावे वा संवेष्ट इति संशयः मिश्रपक्षे योनौ चेति तत्र श्रौतेर्थे श्रोतव्यापेनैव निर्णयस्योचितत्वाद्भूतावयवयोगो
णत्वापत्तेः संस्कृतेभूतानामपस्थापकत्वाभावाच्छरीरवियोगे देवानां चताव द्विलेवे कारणाभावाच्च श्रद्धारूपास्वाप एव हूयते तेश्र
तोननैः परिष्वक्तो गच्छतीत्येवं प्राप्तेउच्यते तदन्तरप्रतिपत्तौ रंहति संपरिष्वक्तः प्रश्ननिरूपणाभ्यां तस्य जीवस्य पञ्चाग्निकर्त्तुः अन्तरप्रा
तिपत्तौ अन्तरे मध्ये भूतसूक्ष्मप्रतिपत्तौ मीदलदणायाम्भवीकयोगपशरीरनिष्पत्त्यर्थं नद्वि वस्तुतो यज्ञात्मामिदं फलं भवति अन्तोत्म
देविलं वात प्रतिपत्तिरेषा तस्य भूतसूक्ष्मफलस्यावोन्तरे यातिपत्तिस्तदर्थं वानत्कारणभूतैः संपरिष्वक्त एव रंहति मरणानंतर
मेच कर्म्मसमाप्तेः सम्परागभूतानि तदेव संस्कृतानि प्रतिदिनसंस्कारार्थं चनैकत्र मयेस्तेजन्तः सम्प एव च परिष्वक्तः पूर्वशरी
रेणाव्यवधानात् शरीरदाहे वानहुतानि भूतसूक्ष्माणि सम्पकमेवासक्तानि न तु वियोक्तमणी समन्वारभेते पूर्वप्रज्ञा चेति जीवप
देज्ञानकर्म्मणो कर्म्मणोर्द्विस्वरूपभूतान्वापः तत्र हेतुः प्रश्ननिरूपणाभ्यां वेत्थ यथा पंचम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भ
वंतीति प्रश्नः असौ वाव लोको गौतमाग्निस्तस्यादित्य एव समिदित्यादि निरूपणे प्रश्ने द्विपुरुषत्वे वदति न देहमात्रे जीवाधि
ष्ठितानामेव भवति सिद्धवत्कारवचनाल्ब निरूपणेपि चेद्धो भवतीति तत्रापि शेषो माराजः चेतनः तदाल्पाधिष्ठाने रास्यस्य श
रीरं भवेत् तथाक्त्रे रेतो गर्भोश्मन्नन्यथापि विनियोगसंभवात् जीवशादिन्यप्पधामेव मन्नस्तुत्वमे शरीरवत् अयं देहो मस्त्र तथान्त
जनयंतीति नङः स्वहेतुः तस्मात्प्रश्ननिरूपणान्यथानुपपत्ति संपरिष्वक्त एव संस्कृतैर्भूतैरंहतीति सिद्धं आत्मकत्वान्न भूय
स्त्वात् ननु कथं भूतसंस्कारमात्रत्वमवगम्यते यावता प्रश्ननिरूपणाभ्यामाप एवावगम्यते नेन च ताचन्मात्रसंस्कारकत्वनियम

अ॰ए॰ प्रयोगस्तत्कामनाकृतत्वान्नित्यार्थः तत्र फलप्रवृत्त्यादानकर्म्मणि योपकृ— सएवमइति श्रद्धाया आश्रयस्य विषयभाव
जनकत्वात् कर्त्तुः कर्म्मभावाय श्रद्धायोगः ततः संस्कृतात्मा यः यजमानन् पाहूयमानाभवेतीति सिद्धं भवति तस्मात्
३ यमेष्यामस्ति श्रवणं अश्रुतत्वादिति चेन्नेष्टादिकारिणांप्रतीतेः स्थितमेतत् जीवः संपरिष्वक्तो रंहतीति तत्र विचार्यते सर्वे
जीवाः संपरिष्वक्ताः गच्छन्ति आहोस्वित् ज्ञानोपयोगिन इति विमर्शः तत्र पंचाहुतिश्रावणाद्वा विकारिणः श्रुताः वैदिक
श्रुतान्तःसारिकल्पना अतो विशेषस्याश्रुतत्वात् सर्वेषामेव पंचाहुतिप्रकार इति चेत् न इष्टादिकारिणांप्रतीतेः सा
धारणायत्नं हृषइति ऊतः इष्टाधिकारिणांप्रतीतेः इष्टादिकारिणः प्रतीयन्ते श्रद्धायद्देन देवकर्त्तृत्वेन च सोमभावसा
म्यत्वाच्च इष्टादिकारिणांप्रतीतेः इष्टादिकारिणः प्रतीयन्ते श्रद्धायद्देन देवकर्त्तृत्वेन च सोमभावसाम्यत्वाच्च इष्टादिका
रिणां धूममार्गेण स्यात् तेन सोमभावउक्तः अत्रापि प्रथमाहुतिफले सोमभाव उच्यते अतः श्रुतिसाम्यादिष्टादिकारि
3 णो रंहतीति सिद्धं भाक्तं वा नात्मवित्त्वात्तथाहि दर्शयति किं विदूषणं परिहरति ननु यदि श्रुतिसाम्यात सोमभावादिका
रिणो रंहतीत्युच्यते तदा सोमभावे तेषामनिष्टं श्रूयते तद्देवानामन्नं तद्देवा भक्षयन्तीति समानश्रुतौ चाप्याप सापत्ती
यस्य त्वेवं तेनो सूत्रं भक्षयन्तीति चेद्दृष्टं तेन च भक्षिते ततश्च देवाः स्वात्रं पश्यन्ते न च एव कथं जङ्गमः अतः पंचाहुत्यभा
वइत्यतिहत्यतिवा प्राह भाक्तं तेषां सोमभावो गौणः भक्षणं च प्रकृते गौणत्वात् वेदमसः कथमाहुतिफले भवेत् सोमभा
वस्य भाक्तत्वमग्रे निरूपयिष्यामः इदानीं भक्षणस्य गौणत्वं निरूपयति अत्र भावेदि सख्यं भक्षणं भवति तदन्यस्या ३

क्षेत्यत्र ग्रहनिरूपणानन्तरं मृत्योः पृष्टा म्रियमाणप्रश्नेनामैव न जहात्यन्यज्जहातीति प्रतिज्ञाते प्राणोत्क्रमणप्रश्ने नेति प्रतिवचने
प्राणादीनामस्थ्यादिभावान्तवादस्तनो मे त्राणाञ्जीवस्य ब्रह्मभावो वधम्यते सामस्त्यागतत्वात् नोहृयहृच त्वरितिकर्मप्रशंसा
भिन्नप्रश्नोत्तराउभयोर्वचनविधानात ब्रह्मविद्याचगोप्याउत्क्रमणस्मृतिमुक्तस्य यत्रायं शारीरस्यात्मेति वाक्यस्थजीवस्य प
रलोकविहारार्थं निष्क्रामति चक्षुष्टो वेत्यादिना प्राणानां विहारसाधकानां निर्गमनमाहस्यतो मुक्तामुक्तविषयभेदः
स्यव्यवस्थापकस्य विद्यमानत्वाद स्थ्यादिभावश्रुतिर्नोत्क्रमणश्रुतिबाधिका तस्मादित्यत्र सिद्धो धर्मेत्यत्राव स्थासाम्याद्योन्य
मानो भाक्तो भवति अतः प्राणोत्क्रमणमस्तित स्मान्सेपरिष्वक्तो गच्छतीति सिद्धं प्रथमेश्रवणादिति चेन्न ता एव ह्युपपत्तेः ५
किंचिदाशंक्य परिहरति असौ वाव लोको गौतमाग्निरित्यत्र देवाः श्रद्धां जुह्वतीति श्रुतेरापो न संकीर्तिताः अपां हि पं
चम्यामाहुतौ पुरुषवचने श्रद्धा मनोधर्मः स कथं हूयत इति चेन्न मनसा सह भविष्यति तथाप्यरूपाणान्यायेन धर्ममात्व
त्वेतादृक्कथं प्रश्नोत्तरसंहारौ परोक्तबाधा भविष्यति च भवमत्र श्रद्धा वा आप इति श्रुतेः श्रुतिर्हि हेतुत्वसाम्यात् चंद्रमा मनसो
जात इति श्रुतिश्चैवं प्रयोगं भविष्यति तस्मात्प्रथमाहुतावपामश्रवणान्न ताभिः संपरिष्वक्तो गच्छतीति चेन्न ता एव
आप एव श्रद्धाशब्देनोच्यन्ते हि युक्तोयमर्थः यथा कर्मकांडे आपः श्रद्धाशब्देनोच्यन्ते तथा प्रकृतेपि परेतोपचारः उप
पत्तेः उपक्रमोपसंहारयोर्वैलोम्यत्वासत्वात् नत्वमर्थेश्रुतेन श्रद्धाशब्देनोपक्रमोपसंहारवन्न्यायकर्तृत्वं युक्तो श्रद्धासह
भावः संस्कारेण संस्कृतेन भूतेषु सुहृत्तेन मनःस्थाने आप एव वाच्याः चंद्रमा मनसो जात इति तु भिन्नार्थः श्रद्धा

श्र॰ए॰ ष्टस्यदत्तस्यकृतस्यभोगेनैतेनाजन्माभेस्यतिमज्जन्मनःस्यात्तवेषंहीरिथंइजतोशंतनोतीतिदेवगाथायामतोत्तानोपयिकजन्मस्य
४ न्तशयवतएवभवति अन्यथापूर्वजन्मस्यत्वभावेविषयासक्तिःप्रसज्येत ननुअन्तरायसद्कृतएवजीवोनाड्भिःपरिष्वक्तो
भवेत्अतआह यद्येतेयथागतेअन्यथाप्रश्ननिरूपणयोर्बाधःस्यात् तर्हितावदन्तरफलसाधकसहितःस्यादतआह अने
चैवंएवंप्रकारश्चक्रागमनेनास्तिभोगस्यजातत्वात् चकाराहैरागमसहितोपितस्मादन्नयवानभिन्नप्रकाराड्भिःपरिष्व
क्तोदेवकृपासहितोवृष्टिर्भवतीति वरणादितिवैतोपलक्षणार्थंनिकाशेजितिः किंचिदाशंक्यपरिहरति ननुनाचोत्तम
जन्मार्थमनुशयोपेक्ष्यते चरणादेवभविष्यतितद्यइहरमणीयचरणा अभ्याशोहयत्तेरमणीयांयोनिमापद्येरन्नित्या
दिन्मयःपूर्वजन्मनिविहिताचारंकरोतिसउत्तमजन्मप्राप्नोतियस्तुनिषिद्धाचरणंकरोतिसश्वादियोनिंप्राप्नोतीतिसाधुकारी
4 साधुर्भवतीतिन्यादिश्रुत्याचप्रतिपाद्यतइत्यत्तेतस्यरमणीयचरणस्यचरणादेवतस्यसमस्यजन्मभविष्यतिकिमनुशयस
द्भावेनेतिचेत् न वरणश्रुतौपायोनिरुक्तासाउपलक्षणार्था अनेनपूर्वजन्मनिसमीचीनंकृतमितिज्ञापिकानतुतस्मिन्
जन्मनिसमीचीनकरणेनियामिकाअन्यथाब्राह्मणानांनिषिद्धकरणंनस्यात् तस्मादनुशयोपेक्ष्यतेज्ञानोपयोगार्थमिति
कार्ष्णाजिनिग्रहणंपंचाग्निविद्याभिन्नप्रकारत्वज्ञापनार्थंतस्यादस्यस्वमतेभिन्नत्वान्नशंकानचोत्तरंतर्हिपंचाग्निविद्यायां।
पुरुषःदन्यमावःसेभवतिप्रकरणपरिगृहीताश्रुतिर्नान्यत्रन्यायसंपादिका आनर्थक्यमितिचेत् नतदपेक्षत्वात् ननुएवंसति ४
वरणश्रुतिरनर्थिकाज्ञापनायोप्रयोजनाभावात् अतोविधायकत्वश्रुतेःइष्टानिष्टफलबोधकश्रुतिवत् अतःकर्मतार्

त्वभावो नोपपद्यते ब्रह्मज्ञानेन तु भवति सर्वं भवति तद्धैतत्पश्यन्नृषिर्वामदेवः प्रतिपेदेऽहं मनुरभवं सूर्यश्चेति प्रक-
रणेन तत्र अनात्मवित्त्वात् तथा सति मोक्ष एव भवेत् अतो भक्तानामपि गौणी तथाप्यधिकृतिरेव गौणाभावे प्राप्तृस्वबोध
यति अथ योऽन्यां देवतामुपास्तेऽन्यत्वेन यथा यश्च प्राहुः एवमन्यानपि भक्तानां सहकारीऽपि तेन सेवकभावः चेद्भक्त्या पदे प्राय
तथा वचनं तथा सति तेषाममरत्वेन तथास्तुतिः चेद्भक्तानां कृतयादन्नमीयते श्रुत्या प्रथमो पिबतेव हि रित्या।
नृपयादेवानामभक्तानां भगवद्देवयवानामेव अशनानशनेन तस्मा विरुद्धे अपि भीतिकानां दमशनमेव तस्माद्भक्तानामप-
गौणत्वात् सोमभावेन काचिच्चिन्ता तथान्यथैतच्छ्रायवान् दृष्टस्मृतिभ्यामापद्येत मन्तेवेच प्रथमाङ्गतिसफलाविचारेणा
द्वितीयो विचारपितृमधिकरणारंभः सोमस्य पर्जन्यहोमे हि स्थितिमिति सोमात् वृष्टिभावेन परम्परादीनां हीनतपाप्र
तीयमानत्वात् यागस्यावान्तरफलं तत्र भेक्त इति निश्चिते तत्र संशयः किं सर्वे मेवावान्तरफलं तत्र मुक्ते आहोस्विदन्नप्र
पवान् वृष्टिर्भवतीति सदा समनया अग्निमजन्मति सदाचारयुक्त एवस्यादिति आचारहीनेन प्रतीति वेधा इति वा धोपल
ब्धेः अतो विचार उचितः तत्र अवान्तरफलत्वाभावात् ज्ञानोपयिकशरीरभावादेव सदाचारसिद्धेः प्रयोजनाभावाद्गति
रन्नप्राप्यवत् वृष्टिभावं प्राप्नोतीत्येवं प्राप्ते उच्यते कृतात्यये अन्नप्राप्यवान् अवान्तरफलसाधकत्वेपि सदित एव वृष्टिभावं प्रा
प्नोति कुतः दृष्टस्मृतिभ्याम् दृष्टं तावत् भावसाधकमूलद्रव्यनाशेऽपि भोगसाधकता दृश्यते दृष्टवत्वादिसहित एव तस्मात्स्था
नादपगच्छति अन्यथा समय एव देहपातः स्यात् अतो यथा लोके स्थानभ्रंशः स्मृतिश्च पयत्रनः स्वर्गस्थत्वाव शेषितेस्वि

अ॰ण॰ णामपि च श्रुतेस्तुल्यत्वेन विचारेण केवलं पंचाहुतिधूममार्गयोः सोऽत्यभावं गतस्य पुनरावृत्त्युपसंहारे उपलक्षणेनापि प्राय।
५ चारवतामुपसंहारदर्शनात्तेषामप्याहुतिसंबंधो धूममार्गश्च प्राप्नोतीति त्रिप्रकाराणां यमधिकरणारंभः नन्वनिष्टादिका
रिणामपि सोमभावः श्रूयते इष्टादिकारिव्यतिरिक्तानां ये वै के चास्माल्लोकात्प्रयांति चंद्रमसमेव ते सर्वे गच्छंतीति कौषीतकि
नः समामनंति अत्र च कपूययोनिमापद्यते इति पर्यंतं समानेन तेन सर्वे चंद्रमसं गच्छंति आयमापायः कर्म्मी कर्म्म विकर्म्मे
ति त्रिविधयोगे विधायकश्चेदः अग्निहोत्रं जुहुयात् पशुवेदश्च वेदी च विक्रेयेत त्रिफर्षणं न हिंस्याद्भूतजातानि ब्राह्मणादीनां।
मपि त्रिविधकरणसंभवति न हि सर्वोप्येकांततो विहितं वा प्रतिषिद्धं वा करोतीति ततो विहितेकर्मेरपि त्रयसंभवात् ज्ञानभा
वेन फलभोगानेपत्यात् सोमभावानंतरमेवाकर्मविकर्मभोगो वक्तव्यः अत एवाविशेषोपसंहारो तस्मात्सर्वभावानंतर
मेव सर्वेषां जन्मेति प्राप्ते संयमनेत्वनुभूयेतरेषामारोहावरोहौ तद्गतिदर्शनात् तत्राहुः पंचत्वमावर्तयति विहितश्चेतिरिक्त
कर्तॄणां संयमने यमसंनिधाने स्वविड्ढः विवानुभूय आरोहावरोहौ अनुभवार्थमारोहः अनुभूयावरोह इति ऊतः तद्गति
दर्शनात्तेषां गतिर्विंसहश्रीह श्रूयते वेदे हि प्रथमे विहिता द्वेधा गतिः सकामानिःकामाश्चेति सकामा यथाकाममनंतविधा
निकामास्ताज्ञानरहिता द्विधा वैदिकारहस्मार्तभेदेन तत्र रहस्मार्तेयमः श्रौते सोमभावः तत्र त्रेताग्निविधानानेन निःकामा।
नामदंभानो पुण्यपापादित्यधिकारिविशेषणात् विशेषतः सामान्यतश्च प्रायश्चित्तविधानात् यदर्वाचीनमेनो भ्रूणहत्या। ५
यास्तस्मान्मुच्यत इति तरति ब्रह्महत्यामिति च सर्वप्रायश्चित्तविधानात् ब्रह्मज्ञानभवाभावे सोमगतिरेव पूर्वजन्मधर्मस्य

तस्यैव फलविधानात् निष्कामकर्मकर्त्तुः ज्ञानोपयोगिदेहविधानेऽभविष्यतीत्यन्यथासद्भावो व्यर्थ इति चेत् न तदपे
त्वात् धूमादिमार्गस्य तस्याः श्रुतिरपेक्षत्वात् कामेष्टादिकारिणः फलभोगानन्तरम् उत्पत्तौ स्वर्गानन्तरं दुःखमिति न्यायेन
पापस्य स्थितत्वात् तत्र नीचीनशरीरप्राप्तिसंभवत्वात् रमणीयान्तु प्रातःणारमणीयशरीरप्राप्तिरेव बोध्यते न त्वायेनास
मीचीनशरीरमिति तस्मादन्यतिषेधार्थमार्थकत्वाचान्यथाप्रतिषेधिका किंच रमणीयपयोनिः किमाकस्मिकी सकार
णाचानाघाटेटवदितो द्वितीये तु स्वकर्मणा पितृलोक इति वस्त्रादित्तत्वपतावक्क व्याप्रजामन्त्रप्रजायेते श्मशानात् क्रिया
कृत इति चन्नै विद्या मोसोम याइत्यादिना ऐन्द्रलोकभोगानन्तरं तथैव पुनर्भवते च वक्तव्यं न च सर्वे पामेको मित्ररूपत्वात् न
स्मात्कर्मकर्त्तृत्वेचि चिन्त्यगणश्रुतिस्मृतिमतः समर्थपितव्याः तत्त्वेकमपराजितिनिविपाते उपरोधप्रसंगात् तथा च प्रकृतेपि अन्न
यथाभावेऽभत्तणभवनयोनियमो न स्यात् ब्राह्मणादीनाम पर्वैवल्लिद्वरणि श्वचेडालयोर्भत्तणब्राह्मणभत्तणेपिमलभावेश्व
करभत्तणान्नदायस्य नियामकत्वे तत्र यदि सर्वभावप्रत्यावत्समीचीनरेतोभावः तस्मादुपलत्तणानेव चरणश्रुतेर्युक्ता तस्मा
दन्नण्ययसद्धितपवहृजिभावप्राप्नोतीति सिद्धं स्वकृतदुःकृतेएवेति तत्वादरिः पलं पापवान् पाप इति तत्स्वमते कर्मफलेच
द्वयमेवेश्वरेऽर्पणानिपतेक्कर्मप्रतभेवत्तत्स्वरूपमेवब्रह्मवादेसामिव्यक्तः फलपर्यन्तत्वादित्ययोग इति स्वमते अतसंयोगप
तमाहैकदेशितज्ञापतापस्त्रकृतदुःकृतेएवविहिततिषिद्धकर्माणीयन्नाथ इति वादरिराचार्यो मन्यते तेन मोत्तपर्यन्तम
नथ्यत्तवर्तिष्यत इति मतत्र फलं तत्पाहेन निरन्नशायपद्यपकेचनासीन्मतं एवं द्वितीयाइतिनियारिता श्वनिष्टादिकारि

अ॰ग्र॰ त्यस्याः श्रुतेः का गतिः पंचाग्निविद्याप्रस्तावे वा यमगतिः कुतो नोक्ता तस्माद्दृष्टविरोधात् न तृतीयपक्षसिद्धिरित्याशंकां परि
६ हरति तु शब्दः अत्र वेदान्ते गौणमानुष्यफलदेहार्थं विद्याकर्मणोरेव हेतुत्वेन निरूपणं विद्यापादे च पानं कर्मणा सोमभावश्च
ति तयोरेव प्रकृतत्वात् तत्कारणत्वात् तेन कौषीतकिब्राह्मणेऽपि प्रकृतत्वात् कस्मिंणापव सर्वशब्देनोक्तः अत्रापि न यममार्ग
युक्तः तस्माद्विद्याकर्मणोर्मनुष्यत्वान्मार्गद्वयमेवाकेनेतावतां तृतीयबाधः न तृतीये तस्योपलब्धेः न तु द्वयोः स्तुत्यर्थं
पञ्चतीयो मार्गस्तूक्तः अथैतयोः पथोर्न कतरेणचन तानीमानि क्षुद्राण्यसकृदावर्तीनि भूतानि भवन्तीत्यादिना छा
न्दोग्ये तेनैतेन तृतीयनिर्दिष्टादुपास्तुतिरिति मत एव तृतीयोस्तु किं यममार्गेणेत्यत आह तृतीये मार्गे तत्र यातुरेव पापयोरु
पभोगमुपलभ्यते यतः समानब्राह्मणे कीटः पतङ्गा यदिदं दंदशूकमिति योनौ निर्दृष्टे विद्यमानत्वात् न महत्या पापोपभोगः ना
तिकीटादिषु महास्तु त्वोयभोगः एकवाक्यतावाभयोरुक्ता यद्यपि महाराजादिराजदण्डादिषु तथोपभोगः संभवति तथा
6 पि रम्भादिसंभोगेन नरके च यथा तथा न संभवति जडे तु पंचम्याहुताविति भरत एव दृष्टोऽपरे छायाजन्मद्वयमधिके त्रिभिरिति
वचनात् भरतोऽहमिति प्रतीतेश्च ततः पूर्वमस्मरणाद्बाल्यादिवद्देवजन्मत्वं पैतस्माज्ज्ञापत्वेत्यादि चेल्लत्वपणादतिरिक्तो
यमार्गः पंचाहुति नियमाभावस्तु ज्ञानोयोगिदेहप्राप्तावन्तरेणापुष्टिमार्गत्वाच्च तत्र दोषः संबंधे तेपि च लोके साधकान्तर
माह अपि च लोकेऽपि मूर्च्छादिषु यमलोकगमनं संभाषणपुनरागमनाति संबंधे ते दर्शनाच्च यमपुरुषादर्शनेऽपि केचिद्
नामिलप्रभृतिभिः चकारेणैवाक्यादिश्रवणं तस्माद्देवस्तत्त्व मार्गे न किमपि बाधकमिति सिद्धं तृतीयशब्दावरोधः संशो ६

चित्तशुद्ध्यनुपयोगः तदानीतनस्वर्गभोगस्थानादेः श्रौतांगत्वेऽतः पापस्याभावात् पुण्यस्योपक्षीणत्वात् तस्य पञ्चाग्निप्रका
रएव ज्ञानोपयोगजन्मनि पापसंश्लेषाभावोपायमशेषवत्यति पितमेधप्रपमाहुतिमेव त्वमेवत्वाच्चमत्यवत्तगतिनियाम
कः त्रेताग्निविद्यारहितानां पुण्यपापोपभोगो यमएव वैवस्वते विविच्यते यमेराज्ञनितेजनाः ये चेह सत्यनेनेतेयडचान्।
नवादिनुतियमगतेः पञ्चाग्निविद्यायाश्चापि विदस्याश्चित्तशुद्धिभावाभावाभ्यां चास्य वर्षोपकोऽइह यव्यवस्थापकस्येहैवहं
सत्येनेहैतेयडचान्नवादितेन हकचं सकामनिष्कामभेदोवावेदोतेनामपिपार्थं यमायेत्तणात स्मगतिर्वंक व्यवतस्मा।
त्रसवैषांसोभगतिः स्मरंतिच स्मरंतिचव्यासादयः यमेनपृष्टस्तत्राहं देवदेवजगत्पते पूर्वेतमस्रुभंभेत्सपडगादोतपतेश्
मित्यादि चकाराल्लोकप्रसिद्धिः अपिसप्तचेत्यनुवर्त्तते पापोपभोगार्थं यमालयगमनमंगीकर्त्तव्यं पतस्त्तत्र नरकाः सप्त
सतिरौरवादयः सप्तसंख्यासंख्याभेदेष्ववकत्ता सर्वथानिएकरणाभावापसप्तपदत्तानस्माद्यमगतिरस्तितत्रापिचतद्या
पारादविरोधः किंचिदाशंकापरिहरति नत्वनरके चित्रगुप्तादयो भिन्नाधिपत्याधिकारिणः संतितद्यासंतिनतोयदतः स्याद
तस्यादृतत्रनरकादिषु येऽधिकारिणस्तेयमाप्रज्ञास्तस्यवकाश्चतोयमस्यैवतत्रापिव्यापारात्ततपयदतप्राप्तिः चकारा।
न्स्याद्भः त्वभोगेपितत्तोयमव्यवविरोधः अथवायमगतेमेत्रलिंगसिद्धेः पापस्यचयेरागिकत्वेचेद्दगतिरेकैवस्यादिति
विरोधः तेषांयमसेवकत्वेतमेत्रलिंगपोषकत्वात्मार्गद्वयसिद्धेरविरोधः तस्माद्यमगतिरस्तीतिसिद्धं विद्याकर्मणोरितितुप्र
कृतत्वात् साधारणत्वाभावाय पूर्वोक्तार्थमाधकमधिकरणमारभते ननुयेकेचास्माल्लोकात्प्रयंतिचंद्रमसमेवतेसर्वेगच्छंती

अ.ए. न्नाप्य उच्यते इति येन इति कुतः उपपत्तेः तथैवोपपद्यते चित्रत्वादिषु विकारस्य विकारेत्वेरोपचारादि यमेव व्यवस्था उपासना
७ योनत्वदपि न च भूतत्वाश्रुते बोधः प्रतिनियतपदार्थादिति भावना चेरोहाभ्यामेव तथा च वचनात् अन्यस्यान्यभावे वदन् श्रुतिरेव
गौणत्वं वदति कारणाभावाभावव्यतिरिक्तस्थले तथैव प्रतीतेः तस्मात्तदाकृतिमात्रेण तस्य रूपान्यथाभावः नातिविरोधाविशेषा
त् उपपत्त्यन्तरमाह तद्रूपताच नातिचिरेण न चेत्कालान्तरूपता कुतः विशेषात् अग्रभावापन्नस्यैव बहुकालश्रवणात्
अतो वै खलु दुर्निष्प्रपतरमिति प्रापतरे प्रपततरे वा वर्णलोपः छान्दसः अनन्तरतो पाकृतेन चिरेणान्यापाति बहुकालक्लि
ष्टोदितद्रूपताकारणावशाद्देवानां मनुष्यभाववत्तमिन्नपतेण कोपि दोषः पेक्ष्यपतेयिज्ञानवतो मद्दस्य स्पष्ट लभत्वादेव
वचने तस्माद्दृष्टेरत्रेभवतीति सिद्धं अन्याधिष्ठिते पूर्ववदभिलापात् चतुर्थी आह इति विचार्यते ननु सम्प्रगत्तेः कर्मदो
षेयाति स्थावरतां नर इति कथमस्याजत्वं अपूर्वीजत्वि पिकेडनपाकादिषु क्लेशेन जीवस्यापगमात् कथं चैतोभावः चर्वणोद
धपाकत्वावश्य एव एवं न च जीवस्य जडभावः मर्यादाभङ्गप्रसङ्गात् तस्मात्कथमन्नस्य रेतोभाव इत्याशंक्य परिहरति अन्या
दिष्ठिते ह्रष्टेरन्नभावसमय एव अन्येजीवैरधिष्ठितो व्रीह्यादिः तस्मिन् पूर्ववज्जीवापत्तिः अतिष्ठिवत् पूर्ववैलक्षण्येन वाक
तः अभिलापात् व्रीहिपवानं पयि च नस्पत यस्तिलामाषा इति पूर्ववत्तज्जावमात्रवदति किं तज्जगति स्थितव्रीह्यादिभा
व भौ एवाभिलप्यते नत्यासति यथान्येषु व्रीह्यादिषु तदधिष्ठानदेवतयानिषु क्षाजीवास्तानात्मत्वेनाभिमन्यते एवमत्रापाति ७
न केपि दोषः अधिष्ठानेदिवेदनामरणानेतरकर्मिभावस्य दृष्टत्वात् तस्य दत्रस्य रेतोभावो युक्तः अत्रहमिति चेदेशहात्

कजस्य तृतीयामाहुतिं विचारयति तत्र वृष्टेरन्नं भवतीति तृतीयाहुतिः सफलापूर्वं रूपेणाहैकसमधिगम्यते वृष्टेरन्नमिति निस्सा
धनफलयोः प्रत्यक्षत्वात्वृष्टिमात्रेणान्नं भवति वीजव्यतिरेकेन वीजस्य हि फलेन निमित्तमात्रेणानङ्गाचोवक्तुं शक्यते तस्मा
दसंगतं वृष्टेरन्नमित्याशंकायाह तृतीयशब्दावरोधः तृतीयाहुतौ शब्देन प्राह साम्येन कारणभूतस्य जलस्यावरोधो ग्रहणं स
देवसोमेष्टमग्रस्यासीदित्यत्र तेजप्रतनवद्रुस्यापि प्रजायेते इति तटयोस्तृजतनस्यापत्रकं च शोचति स्वदते चाप्युत्पन्नस्तेज
स एव तटयोजायेते इत्यत्र कारणरूपार्थानि रूपणेशोक तत्त्वमयास्ते अग्रे च तस्मायचक्रच वर्षति तदेव भूयिष्ठमन्नं भव
तीति अतः पंचाग्निविद्यायामपि देवदेमात कारणभूते वृष्टिर्जातेति नात्र वीजांतरापेक्षा शोकपदेन पदस्य शीर्यते तदुज्ज
तेद्रिरण्यमभवदिति सद्भावः सूचितः पठितपिताब्ज शब्देन पृथिवीतप्राप्य पृथिव्या श्रयिमसिद्धपत्नादन्नमेव तस्मात्कारणाश
किसुक्ताया वृष्टिरन्नं भवतीति न काप्यनुपपत्तिः साभाव्यापत्तिरुपपत्तेः किंचिदाशंकापरिहरति ननु कारणजलरूप वृष्टि
रन्नवक्तुं न शक्यते यतः समानधूममार्गगतो वृष्टेरन्नाभावेनकोच तस्मिन्यावत्संपातमुषित्वाथैतमेवाध्वानं पुनर्निवर्तन्ते य
थेतमाकाशमित्यादिना तिलमाषा उ तिजायन्त इत्यन्तेन तत्रयथेतमित्याकाशं च आकाशाद्वायुमसंउति एवमुक्त्वा।
दाकाशस्य मार्गेण वायुर्भूत्वा धूमो भवतीत्यादिषु तत्तद्भावः श्रूयते ते च विकृताः तदनन्तरभावित्वाद्वृष्टिरपि विकृतेव तस्मा
त्रकारणत्वमित्याशंकापरिहरति साभाव्यादिरूपापत्तिः आभावापत्तिरेव धायुवदाभाससाभान्नमप्येवायुमंडलेनागच्छं
तीत्याहुतिर्वायुभवनशब्देनोच्यते आकृतेरेव पदार्थत्वात्तथापत्तिशब्देन चतेजोभावापत्तस्य जलभावापत्तौ कोतिनाशः

अ.भा.
८

परिपाल्यत्वाद्यागर्भे वचनं कलिलादिभावे मनुष्यवचनत्वाभावाद्रूपसंहारात्तूपपत्तिश्च शरीरशब्देन वैराग्यार्थादिस्तुक्तः सू
चितः न त्वात्वं तदभिमानेन जात इति तस्मात् योग्यदेहः साधनमहिमा ब्रह्मज्ञानार्थं निरूपितः इति श्रीवेदव्यासमत
तिश्रीवल्लभाचार्यविरचिते ब्रह्मसूत्राणुभाष्ये तृतीयस्याध्यायस्य प्रथमः पादः संध्ये सृष्टिराह हि पूर्वपादेऽधिकारियो
ग्यदेहो निरूपितः द्वितीये जीवस्य भगवत्संबन्धयोग्यता निरूप्यते तत्र प्रथमं स्वप्नं निरूपयति स्वप्नस्य सत्यत्वेन तत्कृतगुणदोषसं
बंधो जीवस्य भवेत् तस्य निरूपितात् सृष्टिर्व्यर्था स्यात् अतः स्वप्नस्य मिथ्यात्वमदर्शयितुमधिकरणारंभः तत्र पूर्वपक्षमाह
संध्ये स्वप्ने सृष्टिराह तस्य ह वा एतस्य पुरुषस्य द्वे एव स्थाने भवत इदं च परलोकस्थानं च संध्यं तृतीयं स्वप्नस्थानमित्युपक्र
म्य न तत्र रथा न रथयोगा न पन्थानो भवन्त्यथ रथान् रथयोगान् पथः सृजत इत्यादिना सृष्टिराह संध्ये स्थाने सृष्टिरस्ति यतः
श्रुतिः स्वयमेवाह उपक्रमस्याप्यर्थः यथाश्रुतिर्वदति तथैव स्वप्ने दृष्टानां देवादिवाक्यानां प्रबोधेपि बाधाभावात् न च स्वप्ने
व सृष्टिस्तत्र ह्युपपन्नेन तत्र रथा इत्यादिना निषेधात् श्रुतिवादिनो श्रुतिरेव प्रमाणं किं पुनरनुभववादिनो तस्मात्स्वप्ने
सृष्टिरस्ति निर्मातारं चैके पुत्रादयश्च काठके च तदर्थं वल्ल्याश्च य एष सुप्तेषु जागर्ति कामं कामं पुरुषो निर्मिमाणः तदे
व शुक्रं तद्ब्रह्म तदेवामृतमुच्यत इति निर्मातारमेके वदन्ति यद्यपि स्वप्नकर्तृत्वाभेदेनैव न तत्र रथ इत्यपि ब्रह्मप्रकर
णं तथापि नियतधर्मयत्ते जीव एव कर्तेति प्रतिभाति तन्निरासार्थं निःसंदिग्धवचनमुदाहरति भगवन्निर्मितत्वात्स्वप्नस्य सा ८

8

किंचिदाशंकापरिहरति नन्वन्याधिष्ठाने अंगीक्रियमाणे पातनाजीवानामशुद्धत्वादशुद्धमंत्रस्य तज्जयाच्च कथं योगपदे।
हरइतिचेत् न प्राह्मातदेवाभ्यंतेनहूतितस्यांप्राहुतेरेतः संभवतीति देवैराहूतिरूपेण होमवचनात् शुद्धत्वं अन्नस्य हिंस।
स्कारेणैव शुद्धिरन्यथा यावज्जीवं कारागतिः स्यात् तस्य संस्कारप्राप्ताशुद्धत्वमेवान्नदेतः सिग्योगं पंचमाहुत्यैतिविचारय
ति नन्वकथं पुरुषेणान्नदोमाहृतेभावः बाल्यकौमारवार्द्धकेषु व्यभिचारात् नाहारेपि न हि सर्वमन्नं रेतो भवति जातम
पिननियमेन योनौ सिच्यते नापि देवापेक्षा पुरुषप्रपन्नस्य विद्यमानत्वादित्याशंकां परिहरति रेतःसिग्योगः पुरुषप्रा
हेतन पौरुषधर्मवाननुच्यते पुरुषं च देशकालसविधानेन मंत्रवदेतःसेकसामर्थ्यं न रेतन्तसदं जनीने सार्वत्रिकं वा तदर्थं
देवापेक्षा तथास्ति न कोपि व्यभिचारः कथं पुरुषप्राहूमांत्रेणाच्च ज्ञापनेन ताहृत्यथ्यानेनयोनौ शरीरार्थमेव देवैस्तत्र
तत्र होमः कृतस्तत्कथं पंचमाहुतावेवान्यथा भवेत् तस्मादानेन योनौ पुरुषाहुतिनीत्ररेतः सिग्योगः योगशब्देनाचापित्र
न्याधिष्ठानेन रेतःसिग्योगाभावः योनेः शरीरं हूयमाने निरूप्य फलैतनिरूपपत्तेस्तस्याहुतेर्गर्भः संभवतीत्युच्यते न
त्रैसंदेहः योनावतः स्थितमेव फलं च हि निर्गते चेतित्र गर्भशाहूतेनातः स्थित एव शरीरपरत्वे श्रुतिबाधः स्यात् उपसं
हारोप्यथेकर्त्तव्याभावाद्युपपद्यते तस्य फलमानंतर गर्भज्ञानसंभवात् जननानन्तरं न गच्छत्युपसन्न्यादिकर्त्तव्यामित्य
शंकापरिहरति योनेर्निर्गते शरीरे गर्भशाहूतेनोच्यते अस्मिन्स्थितस्यैव फलत्वरूपत्वात् मध्यभावस्याप्रयोजकत्वात् मान्

अ॰भा॰ ५ वेषोऽर्थस्तं बाधोऽपि तस्मात्स्वतन्त्रसत्यतायां प्रमाणाभावात् मायामात्रं स्वप्नप्रपंच इति सिद्धं सूचकश्च हि श्रुतेराचक्षते च तद्विदः
ननु तर्हि जीवस्यात्र कर्मकर्तृत्वेन किमिति स्वजातिं तत्राह सूचकः शुभाशुभफलसूचको भवति स्वप्नः चकारात् क्वचिदा।
ज्ञाविशेषदानकलिकालादेः प्रत्यक्षेऽपि बाधकत्वात् प्रकृतस्यायमर्थः अतः सूचकफलस्यैव दृष्टत्वात् तन्न स्वप्नपदार्थस्य सूच
कत्वे प्रमाणमाह यदा कर्मसु काम्येषु स्त्रियं स्वप्नेषु पश्यति समृद्धिं तत्र जानीयात्तस्मिन् स्वप्ननिदर्शन इत्यादिश्रुतेः किंच।
श्चाचक्षते च तद्विदः स्वप्नाध्यायविदस्तथैव चाचक्षते आरोहणे गोवृषकुञ्जराणामित्यादिना तस्मात् स्वप्नार्थं जीवप्रदर्शनमि
ति पराभिध्यानात्तु तिरोहितं ततो ह्यस्य बन्धविपर्ययौ किंचिदाशंक्य परिहरति ननु जीवोऽप्यभगवान् सृष्टिं करोति प्रदर्श
यति च स्वस्य सर्वलीलामैश्वर्याद्येकरूपस्तु चिन्त्वमित्याशंक्य परिहरति तत्राह अस्य जीवस्यैश्वर्यादि तिरोहितं तत्र हेतुः प
राभिध्यानात् परस्य भगवतोऽभिध्यानात् तस्येच्छया तस्य च सर्वतो भोगेच्छा तस्मात् ईश्वरेच्छया जीवस्य भगवद्धर्मतिरोभावः ऐ
श्वर्यतिरोभावात् दीनत्वं पराधीनत्वं वीर्यतिरोभावात् सर्वदुःखसहनं यशस्तिरोभावात् सर्वहीनत्वं श्रीतिरोभावात् ज
न्मादिसर्वापद्विषयत्वं ज्ञानतिरोभावात् देहादिष्वहंबुद्धिः सर्वविपरीतज्ञानं चायस्मायस्मायरसहितस्यैव वैराग्यति।
रोभावाद्विषयासक्तिः बन्धस्तु षण्णां कार्यो विपर्ययो ह्यस्यास्तिरोभावादेवैव नान्यथा उक्तोऽयमर्थः एकस्यैकांशप्राकट्येऽपि न
ष्टाभावात् आनंदांशस्तु पूर्वमेव तिरोहितो येन जीवभावः अत एव काममयः अकामरूपत्वादानंदस्य निद्रा च स्वतनरोति। ५
रोभावकर्त्री भगवच्छक्तिः अतोऽस्मिन् स्वप्ने जीवस्य धर्मतिरोभाव उक्तः अन्यथा भगवत ऐश्वर्यादिलीला निर्विषया स्यात् त

पिसत्यत्वेन हि कर्तृः सायोऽस्ति येन भ्रमः स्यात् जागर्तीति च वचनात् आदिक्षा पूर्वकं च संवेशं सृजति प्राताभूप्रः पुत्रपौत्रादि
ति कामविषयाः पुत्रादय उक्ताः ते च निमित्ताः परलोकसाधका इति लोकत्रयकल्पनाच्च कारणकार्यगतैः सर्वैर्धर्मै
रुक्ताः तस्मात् श्रुत्युपपत्तिभ्यां स्वप्नप्रपंचे च स्वप्नसिद्धत्वात् तत्कृतत्रयाणां दोषः एवं चेत् पूर्वोक्तदेहेन निर्माणव्यर्थमित्येवं प्राप्ते मा।
यामात्रेण तत्कार्त्स्न्येनानभिव्यक्तस्वरूपत्वात् तु शब्दः पक्षं व्यावर्तयति स्वप्नसृष्टिर्मायामात्रं तत्र हेतुः कार्त्स्न्येनानभि
व्यक्तस्वरूपत्वात् कृत्स्नत्वेन यस्य यादृशं स्वरूपं देशकालवस्तुसाध्यं तेन तथापि व्यक्तिः कार्त्स्न्येनाभिव्यक्तिस्तदभावात् स्वप्नमा।
यायाः श्रुतिः सृष्टिमेवाह न तु तस्य सत्यत्वमपि यथैतदात्म्यमिदं सर्वं तत्सत्यमिति आत्मानं स्वयमकुरुत तत्सत्यमित्याचक्षते तदेक
पथ सतः सत्यप्रेत्यादिश्रुतिसद्भावेऽप्यसत्यत्वप्रतीयते नेन च स्वप्नप्रपंच स्वश्रुति राहसत्यप्रयोजनाभावाच्च स्वप्नमात्रविहार
स्तु महामायाविलासमायया पि सिद्ध्यति नापि भिन्नः प्रपंचः जीवस्यैकत्वात् स्वविद्ययामन्यत इति वचनात् तस्य खंडः स्वभो
गार्थमपि सत्यत्वसंगीकर्तव्यं स्यात् हृदयप्रतिज्ञा च विरुद्धेत जीवते मतौ मध्य प्रणीतिलोकहृदयप्रतीत्यतेलोकहृदयप्रति
च्छायरूपत्वात् मायया क्रीडायामन्यान्नरो भोवेनातिस्वरूपत्वात् भगवत्कृतमात्रवाचकत्वाच्छ्रुतिरपि रिक्तकल्प।
नायां प्रमाणाभावात् ज्योतिः शास्त्रति यमाभावाच्च मायामात्रमेव स्वप्न इति न तत्कृतत्रयाणां दोष एवं बंधः दीति तस्यात्र भोज
नादिप्राप्यश्चित्तं तु भगवत्क्रीडायामपि प्रतिज्ञायात्वात् क्रियते तदानीं कर्तृत्वस्यागोपात् तन्यदाकर्तृत्वस्याशास्त्रत्वात् तन्न ध।
र्माधर्मौ जनकत्वे देवतात्तादिस्तु जीवब्रह्मणोर्विद्यमानत्वात् मुक्ता अलौकिकज्ञाने हि प्रतिज्ञायाचात् संवादः कश्चिद्भगवदा।

अ.णु. णामेवप्रपंचस्यापीत्येवंप्राप्तेउच्यते तदभावोनाडीषुतत्स्य स्वप्नस्य अभावोनाडीषुतथात्मनि च कुतः तच्छ्रुतेः प्रपंचाभा
वश्रुतेःकामनयाहिप्रपंचःस्वप्नश्चास्याश्चाकामरूपत्वश्रुतेः तद्वाअस्यैतदात्मकाममाप्तकाममकामंरूपमितिना
१९ डीषुआत्मनिचेतिग्रहणात्तत्सुषुप्तिसिद्धिर्ध्रुवाइतिसूचयति तथाहि हितानामनाड्यःपुरीततंपताहृदयदेशात्तवाह्याःअभ्यन्तरः
परमात्माहृदयदेशस्तुजीवस्येंद्रियाणांचसएवक्वाहि हितानामनाड्यःपुरीततंपताहृदयदेशात्तवाह्याःअभ्यन्तरःपरमा
त्माहृदयदेशस्तुजीवस्येंद्रियाणांचसएवदेशः तत्रनिरूपभगवत्कृत्यावहिर्द्ध्याच्छादनेभगवल्लीलायांतोपपत्तितत्रा
प्याच्छादनेगाढसुप्तौज्ञानरहितःक्रियाशक्त्यावृतभगवंतेवाप्रविशतिवहिर्वाडीषुवासमायातिअतएवबृहदारण्यकष
ष्ठेयत्रसुप्तोनकंचनकामयतइतिवारद्वयमाह तावाअस्यैताहितानामनाड्यः तद्वाअस्यैतदात्ममितिभेदेनसुषुप्तिस्तुभयत्र
20 ज्ञानशक्तेःसर्वथातिरोधानात् तस्माजसुषुप्तौनप्रपंचसृष्टिः अतःप्रबोधोस्मात्प्रबोधेसंदेहः प्रतियोन्याद्यवतिष्ठतेतायैव
तिजीवसमानधर्मत्वंब्रह्मप्रकरणेतिरूपितंततोनाडीभ्यः पुनर्हृदयदेशागत्याभगवतोवासमागत्यजागर्तीतिआहोस्वि
यत्रस्थितस्ततएवजागर्तीतितत्रश्रुतिविरोधात् हृदयदेशमागत्यजागर्तीत्येवंप्राप्तेउच्यते अतःनाडीभ्यएवप्रबोधः
गतंपतितस्यप्रबोधेहिततोगमनेप्रतियोन्याद्यवणाभगवत्तइति किंच प्रबोधोस्मात् अस्मादात्मनःसकाशाद्येचप्रबो
धःप्रियेयेवसंपरिष्वक्तस्यवोधाभावेकृष्णमागमनं अतएवसंपरिष्वक्तोनिविडनिद्रः तस्मात्रैवतिष्ठतिततएवप्रबो १९
धइतिसिद्धं सएवतुकर्मानुस्मृतिशब्दविधिभ्यः किंचिदाशंकापरिहरतिनतुप्रियएवप्राज्ञेनात्मनापरिष्वक्तस्यवस्तलो

स्मान्नजीवस्वरूपपर्यालोचनया किंचिदाशंकनीयं देहयोगाद्वा सोऽपि ईश्वरेच्छयैवैश्वर्यादितिरोभावश्च स्वमते निरूप्य मतान्तरे
णापि नियतधर्म्मवादेन निरूपयति देहयोगाद्वा देहसंबंधाद्वास्य सर्वतिरोभावः विपर्ययो वा अपिशब्दादन्यत् अस्मिन्
पक्षे देहवियोग एव पुनरैश्वर्यादिप्राप्तिः पूर्वस्मिंस्तु कल्पे विमानेऽपीति विशेषः नत्वीश्वरेच्छयापि विकल्पः कश्चित्परशब्देन।
देहादिमाह तदाऽभिध्यानेन योगधाराकस्मिकनाश्यात सर्वस्वशीमर्वेस्वेषणान इति चिरोधश्च कश्चित्तस्याभिध्यानात्तृ
तीयं देहभेद इति श्रुत्यन्तरोपेन जीवकर्तृकाभिध्यानेन मत्वा अतिरोहितमिति कल्प्य इति विपर्ययग्राहेन च मोक्षवद्बंधाहारेण
च सूत्रहृदयं योनयति तद्ध्रस्ववादापरिज्ञानादसंगतेश्चमाधनोपदेशस्य भोनोक्तमित्सपेक्ष्यं निद्रायाविवेकज्ञानाभावाच्च रसत्वा
त्‌ यथा व्याख्यानमेवार्थः तदभावो नाडीषु तच्छ्रुतेरात्मनि च प्रसंगाज्जीवस्याज्ञानं निरूप्य सुषुप्तौ केवलमज्ञानं निरूपयितुं तस्या
न स्वप्नाभावे निरूपयति एवं श्रूयते नाडीरनुक्रम्य तासु तदा भवति यदा सुप्तः स्वप्नं न कंचन पश्यति अथास्मिन्प्राण एवैक
धा भवतीति तथा प्राज्ञेनात्मना संपरिष्वक्तो न बाह्यं किंचन वेद नान्तरमिति तन्त्रे सपायः स्वप्नवत्प्रपंचसृष्टिमपि कीमपि
भगवान्करोति न वेति संशयः न च यूपष्ट स्वप्नेषु जागरीत्यत्र जीवस्यापमात्रे भगवत्सृष्टत्वकत्वात् स्वप्नं न कंचन पश्य
तीत्यत्रादिपि दर्शनमात्रनिषेधात् न बाह्यं किंचन वेद नान्तरमिति च जागरणस्वप्नप्रपंचयोर्विशेषेणादर्शनकथनात्सु
षुप्तावपि प्रपंचनिर्माणम् लीनत्वं गन्तव्यं तत्र सुखस्मात्प्यवस्थायां प्रपंचव्यतिरेकाभावान्नकिंचापि स्यात् लोकप्रत्ययप्रपत्त्या
रज्ञानमात्रविशेषात् सत्यसंपद्यत विद्धः सति संपद्यामह इति तस्मात्तथा च सत्संपदो विद्यमानयोरपि यथाज्ञानाभावादग्रह।

अ.ग्र.

११

ग्येऽप्यहेऽप्रतिपत्तिः ननु च प्राणानविद्यातत्कृतानामुत्क्रान्तिर्विचार्यते तस्याः प्राणधर्मत्वात् यथा बाल्यं शरीरधर्मः स्थैर्ये तु विचारः
जीवाचस्यैव हि विचार्यते केवलसाक्षिवादस्त्वनप्रयत्नवादः तस्मादेक एव जीवः स्वप्नादिदोषसंबंधरहितस्तादृशजन्मउ
त्क्रान्तिभगवज्ज्ञानरहितो ज्ञानाधिकारीति सिद्धं तस्मान्नतोऽपि परस्योभयलिंगं सर्वत्र हि एदानीं विषयनिहारार्थं ब्रह्मस्वरूपं
विचार्यते तत्र प्रथममन्योन्यविरुद्धवाक्यानां निर्णयः क्रियते तदर्थमेवावत्सिद्धं समन्वयाविरोधाभ्यामेकमेव प्रति
पाद्यत इति तत्र यथा कार्यविरोधः एवं ब्रह्मधर्मविरोधोऽपि परिहरणीयः अन्यथाज्ञाधकतास्यात् तत्र स्वगतधर्माणा
मविरुद्धानामस्मिन्पादे विचारः जडजीवधर्मत्वेन प्रतीतानामत्र विचारः क्रियते तत्र केचिज्जडजीवधर्मा भगवति बोध्य
न्ते केचिन्निषिध्यन्ते यथा सर्वकर्मा सर्वकामः न चैते जीवधर्मा एव न भवन्तीति वाच्यं उच्चावचकर्मणा कामानां च जीवग
तत्वप्रतीतेः नैतयोरनुपपत्तेरिति सर्वत्रैव लक्षणस्याक्रान्तत्वात् कार्यविशेषधर्माणां कारणे च क्रमशः कान्त्वात् न च कारण
धर्मा एव सर्वे कार्येष्वेवं प्रतीयन्त इति वाच्यं स्थूलमननगुणवत्त्वादिवाक्यैः प्रायश्चिकसर्वधर्मैर्व लक्षणस्याक्रान्तत्वात् अपि च के
चिद्विरोधमेवमाहुः सर्वत्र कारणत्वात् भगवान् स्ति तत्र अणुरस्थूलेऽस्थूलैः अनणा च नणुः उच्चावेच कर्त्तरि अवावचकामः
पृथिव्यां सर्वगंधे जलाद्यावगेयः एवं रसादिषु एवं तस्मान्नतः परस्योभयलिंगमनुपपद्यते अथवा कारण एव रूपमरूपे चा
वच्छेदभेदेन अचिन्त्यसामर्थ्याद्वा अन्यथा असतः सञ्जननप्रसंग इति अपि नासंगृहीतइति एतदुभयमपि न ऊतः सर्वत्र ११
हि सर्वत्र हि सर्वत्रैतादृशेरूपे भगवत उपदिश्यन्ते हि युक्तोऽयमर्थः भगवत्स्वरूपप्रतिपादकानि तैत्तानि वाक्यानि न

21

केगतस्य प्रबोधेन ज्ञानेन मुक्त एव भवेत् वस्तुतस्तु न रागाद्येत् अतो भगवद्यथार्थद्यादेहनिर्वाहाय तत्स्यानेनियुक्तोऽन्य एव जीवः
समायातस्त्वन्यतः प्रबोधेन स एव व्यवहारस्तत्ताचतासे प्रतिमुक्तार्थ प्रयत्नस्तेन कर्तव्य इत्याशंक्यपरिहरतितशाहूः अस्मा
दपिप्रबोधेसप्रचऊत्तकर्मान्तस्मृतिशाहूविधिभ्यः चत्वारोहेतवः लौकिकवैदिकयोर्ज्ञानकर्मभेदात् तत्र लौकिके क।
र्माणि सामिकृततकर्मणः शेषसमापनात् न हि कश्चिदपि स्वप्नप्रतिबुद्धः सापिकृतन समापयतीति कश्चित्सिद्धं तथा तु
स्मृतिः न हि पूर्वहूष्टं तस्मान्नीतिकश्चित्सिद्धिः शाह्यपुण्यः पुण्येन कर्मणा भवति पापः पापेन केषत्वताभुक्त्वतपत्तद्दामादि
तितथासति सपष्येत्याद् यस्य विषयस्य भ्योभूतेषु स्यानि हणीनेस्य भूतेषो घ समाप्त्यातनएक एव यजेत हादशाश्चोद्दीक्ति।
तः स्यादित्यादिपः कामपेनवीरो मञ्जायेतेत्यादयः भगवतैव समर्पितारब्धार्थतत्थाकरणात्पूर्व -- प्रक्रयोऽङ्वंस्तांतत
स्मात्स्प एक प्रतिबन्धेन मुरयेर्थं सेपत्तिः परिशेषात् किंचिदाशंक्यपरिहरति तन्नपत्र कर्मान्तस्मृतयोन संतितत्रान्योभ।
विष्यतिकश्चिन्मूर्खोऽपि चिशेषे सर्वस्मृतिनाशेन मुख्यभाव दर्पणात् न च यथा लौकिक वैदिक व्यवहारास्तथान्यत्रापि भ
विष्यति अन्तस्मरणादयस्य बुद्धिहूनयः गंगाप्रवाहजलस्पर्शं गंगावग्रपव चिदंशस्तत्रायाति स एव तत्याभवत् किं स एवे
ति निर्वंयेनत्याशंक्यपरिहरति मुख्य मुख्य भावे ब्रह्मसंपत्तिरेव न सर्वान्तहि मुख्यस्य यज्ञादावधिकारोऽस्ति पूर्वहृत्तानित
जीवनाधिकाराक्रियेनैलौकिकव्यवहारोऽपितः पूर्वैः सिध्यति एवं दैन्सत्र्यावेन नकोऽपिदोषः अतो मुख्योः ब्रह्मसंपत्तिः पू
र्वैवतो नराः ऊतएतत् परिशेषात् स एव चानवेतिनिश्चयप्रमाणानामभाचारथांसदेहोविशिष्यते तस्मात्स्वदेहात्तस्व

अ॰प्र॰ वयोर्हि जडजीवधर्मा भवंतीत्यन्यत्रतत्प्रतिषिध्यमाना उपासनार्था भवंतीति ननु क्रोभेदाभावः सत्यं तथापि कार्यकारणांशमा
१२ त्रिकतस्य भगवद्विहारार्थं जातस्य भेदस्य निषेद्धुमशक्यत्वात् तस्माद्ब्रह्मणि जडजीवधर्माणां निषेधो युक्तः उपचाराद्व॰
सर्वकर्मा द्वयः विपरीतः किं न स्यादत आह अरूपवदेव नूप्यते ति रूप्यते व्यवह्रियते इति रूपं सर्वव्यवहारविषयत्वं तद्युक्तं
रूपवत् विश्वं ब्रह्मतु न तद्विलक्षणं कार्यकारणांशांशिनोर्वैलक्षण्यस्य युक्तत्वात् ननु वैलक्षण्यमपि प्रकारान्तरत्वादत आह
तत्प्रधानत्वात् मुख्यत्वात् यत्र हि यत् प्रतिपाद्यते तत्र तस्य मुख्यत्वं ब्रह्मप्रतिपादने ब्रह्मधर्माणामेव मुख्यत्वं नान्यधर्मा
णां यथा प्रशासनस्य मुख्यत्वं तथा सर्वकर्मेति लौकिककर्मानुवादेन भगवतः सर्वधेस्य ष्टमेवा मुख्यत्वं विशिष्टबोधने पि
सर्वशास्त्रस्य प्रसिद्धानुवादकत्वादतिरिक्तकल्पनायां गौरवात् प्रमाणाभावाच्च यथा कथंचित् तद्धर्मवत्त्वेन ज्ञानस्यैवोपयो
12 गात् लोकधर्माणामेवानूद्य विशिष्टबोधनमचिंत्य मरूपमिति वक्तव्ये अरूपवदिति वचनं भिन्नधर्माणामेवैवं निर्णयः तत्प्र॰
शासनं च न भगवद्धर्माणां तस्मात्कार्यं च तद्धर्माणामपि कार्यत्वात् भगवत्त्वेन भगवद्धर्मत्वमिति सिद्धं प्रकाशवच्चावैय
र्थ्यात् ननु सर्वमनूद्य गानीते शास्त्रे फल्पमनसैवेतदाप्तव्यमिति विरोधश्च न परिहृतः तेन चोपनिषदं पुरुषं पृच्छामिय
तोवाचो निवर्तंते इति चेत् तत्राह प्रकाशवत् यथा सौरः प्रकाशो व्यवहार्यः अव्यवहार्यश्च नहि सर्वतः संपादयितुं श
क्यते स्यापि तद्वाक्यागतेन सूर्यमेषायभावेव संनिधिमात्रेण व्यवहारः कर्तुं शक्यते तथा लौकिकवाङ्मनोभिर्न प्र॰
धीते व्यवहर्तुं ईश्वरं संनिधानेन शक्यत इति द्वयमाह ऊनतपनदवगम्यते तत्राह आवैयर्थ्यात् अन्यथा शास्त्रवैयर्थ्यं स्यात् १२

त्वन्नवादकानिचेयपर्यायपत्तेः अचिंत्यनेत्तामानन्दयः तमेवविदित्वातिमृत्युमेतिभक्त्यामामभिजानाति यावान्यश्चास्मि
याहशः ततोमांतत्त्वतोज्ञात्वाविशतेतदनन्तरमितिज्ञानानंतरमेवसायुज्यप्राप्तेः नचयस्यामतंतस्यमतंमतंयस्यनवेद
सः अविज्ञातंविजानतांविज्ञातमविजानतामितिवाच्यंशास्त्रानारंभप्रसंगात् अयंचविरोधः परिहरणीयः सर्वंहि विरो
धाम्नत्रचिंत्यतेनापितज्जड्याद नभूतप्रदेशविशेषेणाविरोधः अन्तबाधकत्वेनचेयपर्यायपत्तेः नचभगवतिभेदोस्ति।
प्रत्यारंभकमेकमेवाद्वितीयमितिवचनाच्चअन्यकल्पनायामपिश्रुतिविरोधःसिद्धः श्रुत्यविरोधार्थमेवहिप्रवृत्तेः तस्मान्न
मतान्तरानुसारेणजडजीवधर्माणांसत्त्वामत्त्वपरिहृत्यशक्येनभेदाविदितिचेन्नप्रत्येकमतद्वचनात् प्रकारान्तरेणसमा।
धानमाशंक्यपरिहरति नभवडक्तोविरोधःसंभवतिभेदात् कारणकार्यश्चसर्वंनभेदांगीकारात् प्रपंचविलक्षणंब्रह्म
मित्रंप्रपंचधर्मवत् ब्रह्मभिन्नेतयोः ज्ञातेज्ञातेचएकस्यभेदस्यांगीकारस्यपपद्यतइतिचेत् नप्रत्येकमतद्वचनात् इयंपृ।
थिवीसर्वेषांभूतानांमधुनिशाहस्तोणअयमेवसयोयमितिसर्वेत्राभेदवचनात्कार्यकारणरूपप्रकाराणांभेदनिषेधात्तत्
स्मान्नभेदांगीकारेणश्रुतयोयोजयितुंशक्याः अपिचैवमेके भेदांगीकारेबाधकमाह अपिचएवमेवाभेदनिषेधेनकेशा
खिनोवदंतिमनसैवेदमाप्तव्यंनेहनानास्तिकिंचनमृत्योःसमृत्युमाप्नोतिपइहनानेवपश्यति इतिभेदर्शननिंदावचना।
त्तस्मान्नभेदांगीकारः कर्तुंशक्यः इत्यशहेवहुस्यामितिव्याहृत्पर्यः तस्माइपनिबन्धसर्वंप्रकारेविरोधसिद्धः अरूपव
देवहितत्प्रधानत्वात् एकदेशिमतेनसमाधानमाह कथमत्रसंदेहः विरोधोवाजडजीवधर्माणांविधिनिषेधयोःजडजी

अ.ग्र. नहि कार्यकारणयोरेकः प्रकारो भवति अतो नेतीति प्रकारनिषेधोपसंहारः ननु समं वा प्रियत्व मात्रत्वं किमन्यत परमस्ति
रूपनिरूपणं नाम निरूपयति सत्यस्य सत्यमिति तेन प्रपंचातिरिक्तब्रह्मणो विद्यमानत्वात् प्रपंचधर्मवचनेनास्मिन्नोपचा
१३ रिकमेव युक्तं श्रुत्यैव च तथा प्रतिपादनात् चकारः पूर्वयुक्त्यन्तसंधानार्थः अथात इति प्रक्रमभेदोपि अथातआदेश इति भिन्न
प्रक्रमेणाह श्रुतेरन्यार्थतानिराकरणायाह अपि स्मर्यते अनादिमत्परं ब्रह्म न सत्तन्नासदुच्यते इति सदसतोः देवत्वान्नेप
निरूपणनिषेधः प्रपंचधर्मा भगवत्युच्यंते चेदादौ न तत्तद्धर्मा भवेतीति ज्ञापइति तस्मात् श्रुतिस्मृतिभ्यामेव तथा निः
र्णयः अत एव चोपमा सूर्यकादिवत् प्रपंचधर्मा भगवत्युपचाराउच्यंते इत्यत्र निदर्शनांतरमाह अत एव इममेव निर्णय
मात्रित्य समालुष्विणासर्मोनागेन समो मशकेन समः एभिस्त्रिभिर्लोकैः समोनेन सर्वेणेति निरूपमस्य भगवतो यदुपमा
23 नेतन्नहूमसंभवधात् नचात्र स्वतेचता दृशधर्मवत्वं ब्रह्मणोवक्तुं युक्तं नन्विदमपि विरुद्धमित्याशंक्य दृष्टांतमाह सू
र्यकादिवत् सूर्यणा सहितं जले सूर्यक यथाह्ययं ज्योतिरात्मा विवस्वानपो भिन्ना बहुधैको नगच्छन् एकधा बहुधा चैव
दृश्यते जलचंद्रवदिति यथेतस्मिन्श्रिष्ट उपमानत्वं एवं समः सुषिणात्यपि च कारस्तु विरोधाभावोवक्तव्य अधिकरणा
च सपूर्णमेकदेशिन इति सूचयति तस्माज्जडजीवधर्माणां भगवत्युपचारो निषेधस्तु स्वाभाव्य इति अंबुवदग्रहणात्तु न त
थात्व स्वाव्यसिद्धांतवक्तुमेकदेशिनेहूषयति न शहस्त्र थासिद्धांत व्यावर्तयति न था जसमवायातिरिक्तस्तद्धर्मयोगा १३
त् जडजीवधर्मयोगात् सर्वकर्मत्वादयो न भवंति कुतः अंबुवदग्रहणात् सर्वं परस्य हि प्रतिबिंबे चेदिकरणधर्मवत्वेनात्र

चकाराद्धर्म्माणां तथात्वविरोधः परिहृतः आसीनो दूरं व्रजति अपाणिपादो जवनो ग्रहीता पश्यत्यचक्षुः स शृणोत्यकर्णः इ
त्यादौ अलौकिकागमवद्धर्म्मोऽच्यते अकारणककार्य्यवचनात् धर्म्माणां वाक्यार्थत्वे बोधयति तस्माद्व्यवहारेऽपि न शास्त्र
वैफल्यम् आह च तन्मात्रं किंचिदाशंक्य परिहरति न च लौकिकानीन्द्रियाणि विरोधाभावाय कथं न कल्प्यते अन्यथा अकार
णककार्यत्वे तस्य च नित्यत्वानित्यत्वमलौकिकत्वं तत्र अपश्यत्यचक्षुः इति विरोध इत्याशंक्य परिहरति आह च श्रुतिः
स्वयमेवं तन्मात्रं प्रज्ञानघनमात्रे स यथा सैन्धवघनोऽनन्तरोऽबाह्यः कृत्स्नो रसघन एवं वा अरेऽयमात्माऽनन्तरोऽबाह्यः कृत्स्नः प्र
ज्ञानघन एवेति स्वरूपातिरिक्तानामिन्द्रियाणामभावान्न च क्रियाभावोऽपि वेदविरोधेन तथा कल्पयितुमशक्यत्वात् वेद
विश्वासायतनभूतसमस्तानादेरकृतकत्वाच्च अतोनेन्द्रियाणां परिकल्पना किं तु सर्वाकारस्वरूपं वस्तुवत् तादृशमपीति मतं।
व्यकृतस्य वचनात् चकारात्सर्वेन्द्रियविवर्जितमिति स्मृतिरपि तस्मादिन्द्रियकल्पनाया विरोधः दर्शयति चायोऽपि स्मर्य्यते
पुनः प्रकारान्तरेण विरोधमाशंक्य परिहरति न तद्ब्रह्म जगत्कारणमिति सिद्धं तच्च समवायिनिमित्तं चेति च कारणधर्म्मा
एव हि कार्ये भवन्ति असंभावनायां तु अन्यथा कल्पने कामादयो धर्मा श्रुतौ विहिताः ते ब्रह्मण एव भवितुं युक्ता निषे
धिकापि श्रुतिः न हि वेदवादिनां मनागमात्रमपि अन्यथा कल्पनं सुचितमित्याशंक्य परिहरति दर्शयति श्रुतिरेव जडजीव
धर्म्माणां भगवत्यभाव इति द्वे वाव ब्रह्मणो रूपे इत्युपक्रम्य द्वे रूपे च भूतान्यव्यक्ता यथानादेरानन्त्याद्धह इति शब्दः प्रकार
वाची ब्रह्म महापञ्चभूतानि भवति न तेषां प्रकारकं तन्नाशयति न तं भवन्त्येव ब्रह्मता दृष्टा हि युक्तोऽयमर्थः एतस्माज्जातमिति

अ.ग्र. र्वविरुद्धधर्माश्रयत्वेन ब्रह्मप्रतीतेर्न विरोधः प्रकृतैतावत्त्वं हि प्रतिषेधति ततो ब्रवीति च भूयः परमार्थतो विरोधं परिहृत्य पूर्व।
१४ त्रापि प्रतिषेधति ननु सर्वविशेषधर्म्माणामस्थूलादिवाक्यैर्निषेधात्कथमविरोधः प्रत्येतव्य इति चेन्नेत्याह प्रकृतैतावत्त्वं
हि प्रतिषेधति प्रकृतं यदेतावत्त्वं परिदृश्यमानतयावगतः पदार्थाल्लौकिकास्तेषामेव धर्मान्निषेधति प्रतीतस्यैव निषेधात् अ
तोऽज्ञैर्न गृहीतं लक्षणमेवास्थूलादिवाक्यैः प्रतिपाद्यते न तु वेदोक्ता धर्मा निषिद्धाः प्रकीर्त्यन्ते अत एतदवगम्यते तत्राह ततो ब्रवीति च
भूयः यद्येव वाक्ये पूर्वं निषेधति तस्मिन्नेव वाक्ये पुनस्तमेव विधत्ते यतो वाचो निवर्तन्ते अप्राप्य मनसा सह आनन्दं ब्रह्मणो
विद्वानित्यत्रास्थूलवाक्येऽप्येतस्यैव प्रशासने एवं तद्धि दित्वा आकाश ओतश्च प्रोतश्चेति चकारादेव कोपाख्यानमेदौस
14 गृहीतो सर्वत्र लौकिके प्रतिषेधः पलौकिके विधत्त इति प्रज्ञाननिर्णयः तस्मान्न युक्त्या च विरोधः तदव्यक्तमाह हि शबल।
विचारेणाविरोधं परिहृत्याधुना बलविचारेणाविरोधप्रतिपादनायाधिकरणमारभते सर्वाणि विरुद्धवाक्यान्युदाहृत्य चिन्त्यते
न चक्षुषा गृह्यते कश्चिद्धीरः प्रत्यगात्मानमैक्षत नापि वाचा सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ति अप्राप्य मनसा सह मनसैवेतदाप्त
व्यं अस्पर्शमगन्धमरसं सर्वरूपः सर्वगन्धः सर्वरसः अपाणिपाद इत्यादि विश्वतश्चक्षुरित्यादि निर्गुणश्च यः सर्वज्ञः स
र्वशक्तिरित्यादिविरुद्धवाक्यानि नहि वस्तुद्विरूपं संभवति वाक्यद्वयमपि प्रमाणं न यासति प्रमाणेन त्वविरोधेनैकस्य
स्वार्थे प्रामाण्यमन्यस्योपचरितार्थत्वमिति युक्तं तत्र प्रत्यक्षानुरोधेन निर्णयो विचार्यते तत्र पूर्वपक्षमाह तदव्यक्तं तत् १४
ब्रह्म अव्यक्तमेव भवितुमर्हति कुतः आह हि श्रुतिप्रत्यक्षाभ्यां नेति नेत्यात्मा अग्राह्यो न हि गृह्यते इति न हि गृह्यत इत्यत्र।

न्नूपरहितेनतत्रविद्यमानत्वनप्रतिबिंबतउतिवक्तव्यंतथापिस्वमतविरोधाद्वचटग्रहणमितिस्वरूपमेवप्रतिविवेशह्रा
तिनहितथाधर्माग्रहीतेशक्रवतिधर्मत्वाच्चसर्वाधारत्वेनतथोच्यमानेवैयर्थ्यमितिपूर्वमेवोचामनचस्वमात्कल्पतवैद
नोच्यतेअप्रतारकत्वात्सर्वज्ञत्वाद्विकल्पवत्वादिनएवैवेवचनेनवैदिकस्यापृथिव्यांनिष्ठत्वात्यादिविरोधश्च तस्माद्रूस्यध
र्मास्सर्वएवत्रकामात्योनतूपाधिसंबंधादोषश्चात्रिकाइति इहहिङ्गस्सभात्कमेतभीवाडभयुमासंजस्याद्वंतिहोतेतूनवि
रोपरिहारमाहविरोधोहिपरिहरणीयोलोकवेदाभ्यांतदनुसारेणमहानवकाशोलोचवकाशोयपत्वकाशदृशत्वमानिति
लौकिकवैदिकव्यवहारोवस्तुधर्मविरुद्धोहृश्यतेव्यापकत्वंहिङ्गाशेचआकाशस्यैवजन्ययथाकरकेप्रविष्टआकाश
स्तथाच्चपदिश्यते तथासत्त्वुभयसामंजस्यंभवतिअन्यथाएकदेशत्वादोषोभवति एवंतत्तदनुसंधेयम् ब्रह्मापि एवंतचोपाधि
कत्वेजपाकुसुमलौहित्यवदन्यधर्मत्वाभावात् अन्यानविधायित्वेपिस्वधर्मापरवैत्यकारणत्वादिवतनचागतकत्वान्न
ह्मणएवनभवेतीतिवाच्यं अन्यधर्मत्वेप्रमाणाभावात् तत्कृतत्वप्रतीतेश्चदृष्टत्वाच्चाविरोधः अविरोधप्रकारोयंयथोभ
यसामंजस्यंभवतिप्रकारोपितस्यैचनथानुक्तश्चः तस्मात्यथाकाशस्यह्रहिङ्गासभात्कूरकादिधनभांवात्तथैवोभय
सामंजस्यादेवब्रह्मापिहहिङ्गासपदेनप्रागोमेःआकाशजीवयोरेकमदाहरणवोपपत्तिदर्शनाच्च हेतंतरजमाहभग
वतिसर्वेविरुद्धधर्माःदृश्यतेनदिष्टेपञ्चतप्रपंचनाहव्याख्यातानतादृशामेवतद्वित्तिन्यूपमापःप्रामाणिकंचकारा
डलूखलत्वंधनादिषुअन्यतमेवोभयमाकेधेदष्टमितिश्चयोयमस्थैवममाभंकस्येतिचतस्मातभूतिस्मृतिप्रत्यक्षैः स

अ.ए. भगवतः प्रकाशात्तच्च यथा तेषां कामस्तथा प्रकटी भवति च कारणादप्रकाशान्यथा प्रकाशो न च हेतुरभ्यासात् अप्रवृत्तेः प्रत्येक
१५ वारं प्रकटः स्यात्तदा तद्रूपत्वमंगीक्रियेत तापि प्रतिभक्त प्रतिकर्मं चाविर्भावः अतः प्रकाशोपि कृत्रिम एव दीपप्रकाशवत्।
अन्यथा सर्वदा स्यात्तस्मात् भक्तप्रकाशवत्तत्र भक्तप्रतिहेतुनिर्णयः अतो न तेन तथा हि लिंगं फलितमाह अतः अभ्यासात्
अनतेतेन अनन्तरूपेणाविर्भावः न ह्येकवस्तुप्रतिज्ञामन्यादृशं भवतीति भिन्नभेदव्यतिरेकेन तत्र चिद्भक्तकामस्य निमित्त
त्वेन प्रतीयते न हि निमित्तभेदेन जायमानं वस्तु भवति किं तत्तथा सतीतिलिंगविग्रह एव भवति युक्तश्चायमर्थः यद्यपि पात्रगरु
गायविभावयेति तत्तद्गुणः प्रणयमेसद्द्रग्रहायेति अतः कृत्वा प्रत्येकेणावान्तथाविरोधिकत्वेशाकः तस्मात्सर्वगोचरमेव
ब्रह्मैत्येवं प्राप्ते उभयमप्यपदेशात्त्वहि कुंडलवत् तत्राहुः पत्येव्याचत्तैयति नैवं केवलप्रत्यालोकदर्शनेन निरार्थः शक्यते
कर्तुं अन्यथेदं शास्त्रं व्यर्थमेव स्यात् अपि हि वेदादेर्ब्रह्मस्वरूपज्ञानेन तत्कथं स्वरूपपरिज्ञाननिर्णयः ब्रह्मभूतयद्रूपउभयथ
पदेशात् उभयरूपेणानिर्गुणत्वेनानन्तगुणत्वेन सर्वविरुद्धधर्मेणरूपेणापदेशात् तर्हि कथमेकं वस्तु नैकधाभासते
तत्राह अहिकुंडलवत् यथा सर्पो — रनेकाकारकुंडलश्च भवति तथा ब्रह्मस्वरूपं सर्वप्रकारं मतेच्छया तथा स्फुर
ति कल्पना शास्त्रं हि दिवाथ कं अनेककल्पना गौरवं चेतिन तत्केवलं कृत्येक समधिगम्य न च शास्त्रं वैफल्यं पर्वं साधना
र्थत्वात् अत्रैव सद्विद्यामोहादन्यथास्तोन्यतिः अतः सर्वविरुद्धधर्माणामाश्रयो भगवान् हि प्रमाणा श्रुतदृष्टे अन्वपपत्तिर
त्नियद्वर्थं युक्तपे व्यालोकेपि शरीरान्तःकरणादीनि परस्परविरुद्धधर्मा रक्ताबादीनि विषयभेदोनैकस्मिन्नपि वर्णपत्ती १५

भवसात्तिकप्रमाणेष्वितिराद्धः नहि केनचिदपि छद्मस्थेनानन्तसाचा वज्ञ दृष्टमस्ति सर्वं तु पत्वेत्तसर्वैव दृष्टुं शक्यते न तस्मात्
सर्वधर्मवत्त्वेन प्रतिपादकान्युपचरितार्थान्येवान्तविरोधादित्येवं प्राप्ते अपि संराधने प्रत्यक्षानुमानाभ्याम् अपीति पूर्वप
क्षगर्हेयं सर्वेषामुक्तेः पूर्वपक्षवादी यतः संराधने सम्यक्सेवायां भगवत्तोषे जाते दृश्यते अहो भक्तिज्ञानयोगादेव हृदयमे
वैषम्यगुणानन्तेनानलरूपः भक्तानां तत्तद्याशाकाम्यद्दृमेवं वियोज्येन ज्ञानेन दृष्टश्चेतत्त्वेन प्रवेष्टुं न परं तथेति द्विविधमपि रूपद
र्शयतीति तन्नस्तत्तेन पश्यते निष्कलं ध्यायमानः अनेकबाहूदरवक्त्रनेत्रं तन्नूपमिति संराधकस्य स्वानुभवः ध्रुवादीनामनुमा
पकं त्वं च तस्मात् प्रत्यक्षानुमानाभ्यां श्रुतिस्मृतिभ्यां चास्य साकारमनन्तगुणपरिपूर्णं चेति नाव्यक्तमेवेति निश्चयः आ
नो लौकिकालौकिकप्रत्यक्षविषयत्वात् अथवा कार्यरूपमपि ब्रह्म प्रकाशादिवच्चावैशेष्यं प्रकाशश्च कर्मण्यभ्यासात् पुनः
प्रकारान्तरेण पूर्वोक्तमेव स्थिरीकर्तुमधिकरणान्तरमारभते न च मूलरूपेण पूर्वपक्षमाह ननु प्रत्यक्षानुरोधेनोभयवि
धत्वस्य समाधानेनोपपद्यते वस्तुशक्त्येव निर्णय उचितः न च श्रुतिप्रत्यक्षाभ्यां यथा प्रकाशजलसुवर्णादीनामनेकवि
धत्वेनाङ्गीक्रियते सूर्यचन्द्रमणिप्रकाशादिषु उष्णशीतानुभवरूपस्पर्शाः प्रतीयन्ते न हि तेजस्विनां चैनः स्पर्शोऽङ्गीक्रि
यते जले च हिमनद्यकूपादिषु तथा सुवर्णानां भेदाः न हि सर्वे स्वाभाविकाः तेजसादिस्वभावत्वात्तिग्मांशुगात्तत्तथा ब्रह्मणोऽप
वैशेष्यमङ्गीकर्तव्यं निर्विशेषं हि ब्रह्मेति सर्वं प्रसिद्धिं च काणादेर्वे साधकाः यथा— न स्थानतोऽपि परस्योभयलिङ्गमित्येवमादयः ननूक्तं तस्यान ।
यासान्त्वाकाराणां ब्रह्मस्तुतेऽनेकविधत्वमङ्गीकर्तव्याकानङ्गीति नैष दोषः प्रकाशश्च कर्मण्यानपः प्रणिधानादिकर्मणि ।

ब्र०सू० णामन्यैकमेवाद्वितीयमिति बाधः प्रसज्येत तथा चोत्पत्त्याविचारे निर्धर्मकमेकमेव पूर्वं ब्रह्मेति प्रतिपत्तव्यं उपपत्त्यापि
१६ विचारः पूर्वोक्तपूर्वोक्तविरोधेनैव कर्त्तव्यः तत्राधर्माणामपि ब्रह्मत्वे एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानमनुपपद्यते नान्यथा तत्तत्प्र
पञ्चमेव ब्रह्मस्वधर्मरूपेण भवति न तु तत्क्रियादिरूपेणाप्रपंचतत्पादिवतावनेव सर्ववेदार्थसिद्धेः न च लौकिकोपक्रि
यन्त्राधेत्यते पनतापाम्यकघस्मर्वं भावउतिपर्यन्तयोगो भवेत् तु धर्मकल्पनायामपि नैषा तर्केणामतिरापनेयेति समा
ने उपपत्त्यावोपपत्त्या व विचारद्वयेउपपत्त्या पूर्वं न यतन्त्वसंबद्धातः एकदेशिनस्तद्विपरीतेउभयमपि सूत्रकारस्य सम
तमिति प्रतिषेधाच्च एकदेशिमतेउपपत्त्यंतरमाह एकमेवेत्युक्त्वा पुनरद्वितीयप्रतिषेधतिमप्यवकारेणावसिद्धोव्य
26 र्थः सगुणधर्मनिषेधमपि सूचयतीति पत्तेतिवचनाउत्पत्तिः चकारादेकविज्ञानेन सर्वविज्ञानोपक्रमः परिगृहीतः।
तस्मान्न ब्रह्मणि कश्चिद्विरोध इति सिद्धं परमतः मेतन्मानमवेयथ्यद्व्यपदेशेभ्यः धर्मिधर्मविरोधः परिहृतेः धर्मान्तरवि
रोधपरिहारार्थमधिकरणमारभते तत्र पूर्वपक्षमाह परमतः अतोपि ब्रह्मणः परमन्यदुत्कृष्टमस्ति तत्र वैदिकहेतव
सेतून्मानसंबंधभेदव्यपदेशेभ्यः पञ्चपि समन्वयएवैतेदोषाः परिहृताः तथापि स्वरूपविरोधपरिहारप्रस्तावात् पुन
रुच्यते सर्ववाक्यप्रतियोगित्वमेकमेवोत्पत्त्यापिन सिद्धं एते हेतुभिः परिच्छेदेन धर्मिभेदे सिद्धेन पूर्वाधिकरणसिद्धान्तवि
रोधः नन्वसमञ्चयेन ब्रह्म उत्तरपादेनेव पूर्वाधिकरणेनाविरोध इतिव्यर्थमिदमधिकरणमिति चेन्न अर्थं वलवि १६
चारो ये समन्वये चोत्तरपादे च शब्दवलविचारः धर्मविचारात्र पूर्वेणागतार्थत्वफलतः साधनतश्च प्रमेयाच्च प्रमाण

येतेनस्मात्सकलविरुद्धधर्मा भगवत्येव वर्तन्त इति न कापि क्षतिरूपचरितार्थ इति सिद्धं प्रकाशाश्रयवह्नितेजस्त्वात् धर्म
स्वरूपविचारेणापूर्वीकृयत् हृदयस्यापपितमधि करणारंभः ननु धर्मा नामके ब्रह्मणो भिन्नास्तत्कार्यरूपाश्चाहो स्वि
त ब्रह्मैवेति संशयः तत्र लोके कार्यस्यैव पटरूपादेस्तद्धर्मत्वात् समवेतत्वात् नित्यतायां प्रमाणाभावात् स्वाभाविकत्व
मात्रेणानित्यत्वकल्पनायां गौरवापत्तेरेकमेवाद्वितीयमिति श्रुतिविरोधाच्च धर्माः प्रपंचवत् कार्यैः न घास्तिब्रह्मस
वैकाल्पनारहितमेव से नस्यतीत्येवं प्राप्ते ब्रूदमश्चाते प्रकाशाश्रयवद्वा वाशद्वः पतव्यावर्जपति यथा प्रकाशाश्रयाः सूर्या।
दयः प्रकाशेन न भिन्नाः पृथक्स्थित्यभावात् समवेतत्वाच्च मूलाविच्छेदरूपेण तदाधारतया स्थितत्वाच्च नापि सूर्यादिवद्भि
न्नप्रतीतेर्विद्यमानत्वाच्च तादृशमेव न हि सूर्यप्रतिसिद्धमिति मतं वा कल्पनायामपि यथा सूर्यप्रकाशयोः कल्पना एवं
ब्रह्मधर्मयोरपि न तु यथा वेदप्रवृत्तिनिषेधयोः पृथक्सत्यज्ञानानन्तानन्दपदानां समानाधिकरण्यं वा संभवति लक्षणायां तस्य
तरामेव धर्मापेक्षात्मतो विशिष्टपदार्थप्रवेशनात् शब्दवेदसिद्ध इति मतं वा ननु हेतुः तेजस्त्वात् तेजःशब्दवाच्यत्वात् वज्ररूपत्वा
त्वर्थमेव हेतुरुक्तः आतपादेर्धर्मत्वेन धर्मित्वेन च प्रतीतेः अपूर्ववदेवदर्शनात् श्रुतत्वाच्च न धर्मेष्वपि ब्रह्मापेक्षात्
स्मात्सिद्धं यथाश्रुतमेव ब्रह्मेति पूर्ववद्वा एकदेशिमतेनापि सर्वं समाधानमाह अथ चाऽरूपवदेव हीत्यादि पंचसूत्र्या
यः सिद्धान्तः कथितस्तादृशो वा ब्रह्मप्रतिपत्त्येव प्रथमापायः वेदस्यापतार्थे हि प्रवृत्तिः न च यथा तत्र माणस्यापि बाधो
न भवति तथा वक्तव्यपदस्य भगवद्रूपनां गीकृतानत्र धर्माणां स्वरूपनिर्वाहार्थमवश्यं ब्रह्मैव लक्षणमंगीकर्तव्यम्।

न्या॰प्र॰ १७

कल्पयंतिसंसारसागरोत्तरणोपायत्वात्सेतुत्वेनिलैपापकाशत्वं कामाभिदोहापचनत्वात्वंप्रमनत्तापषोडशाक
लत्वमुद्गलेभत्तापमेवधरित्र्यत्वात्पदमोतिदृशः क्रुद्धयापिनामयनेमासामिदेहोत्रवत्सगणार्घमेवचनेनदोषाद्य।
मितिनततोन्यशंकाउत्पादनीया तस्मान्नपूर्वोक्तादोषाः बुद्ध्यर्थःपादवत् अन्यसमानधर्मवत्वेऽत्रोपयुज्यतेऽत्यत।
आह बुद्ध्यर्थः तथात्वपदेशावुद्ध्यर्थः बुद्धिरेवप्रयोजनंप्रस्ततयोपासनार्थं अयुक्तमित्याशंकादृष्टांतमाह यथाभू
तादीनांपादत्वज्ञानमुपासनार्थंतथातत्रब्रह्मणावत्वेनज्ञानार्थस्वधर्मप्रशंसार्थमेवमुच्यते स्थानप्रकाशाविशेषात्प्र।
काशादिवततत्रसप्रवायमित्यतिदेशोपितथाबुद्धिः सपद्येतेचेतिव्यर्थोधर्मोतिदेशाउत्पाशंकातथोक्तोपिसमानध
27 र्मत्वज्ञानाभावेहेतुमाहस्थानविशेषादितिधर्म्यैक्येपिस्थानविशेषप्रान्त्यानसमानधर्मत्वंदृश्यतेन्यचैत्यत्रापिनजया
त्वमायायास्मजीत्यतिदेशोधर्माणामपिकृतउत्यर्थः अस्मिन्नर्थेदृष्टांतमाहप्रकाशादिवदिति पदादित्यगतंतेजउतिवाका
दादित्यचंद्रादिगततेनसामैक्येपिनसमानप्रकाशत्वंयथानथात्रापीतिज्ञानसंभवादित्यर्थः आदिपदादेकस्येवका
लस्ययथोपाधिविशेषसंबंधाउत्तरायणत्वाद्युत्तमधर्मवत्त्वंतद्विपरीतधर्मवत्त्वेनयेन्यत्रापिसंगृह्यतेउपपत्तेश्चकिंच।
सत्यज्ञानायुक्तधर्मविशिष्टब्रह्मणोन्यउत्तमोस्तीतिवदतांतेनउक्तपृथधर्मवत्त्ववाच्यं तत्राशंकाप्रमाणाभावात् सा
म्येपितथाविशेषाभावो हेतुश्रुतिविरोधश्च तस्मादितःपरस्मान्नपपन्नत्वातउक्तरूपमेवपरमकाष्ठापन्नंवस्तित्यभ १७
यनउत्यर्थः तथान्यप्रतिषेधात्प्रयथासेत्वादयःशुत्योक्तास्तथैवनतत्समभ्याभ्यधिकमस्तीदृश्यतउतिश्रुत्यैवनतेनाधिक

नः विचारेणाह तत्रेति नकोन्यः साधयितेत्यतः अतो हेतून् बाधकानाह एकदेशबाधकत्वात् तत्र फलतो बाधहेतु
माह सेतुव्यपदेशात् अथ य आत्मा स सेतुर्विधृतिरिति दहर उत्तरेभ्य इत्यत्र ब्रह्मत्वमस्य सिद्धं अथ य इहात्मानमनुविद्य व्र
जंतीत्यक्रमस्य सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवतीत्यत्र कामानुपपाद्य ज्ञानस्य च ध्यानज्ञानप्रशंसार्थमन्यकाज्ञानानंतरं
संसारसंबंधाभावाय सेतुत्वं वदतीति पापाविति समाधेय तत्र तितत्र नात्र दोषाशंकेति तिच अतः संसारफयोर्मध्ये विद्यमा
नत्वात् तीर्णस्यैव फलश्रवणात् फलरूपं वस्तु किंचिदन्यदस्तीति ज्ञायते निषेधेन फलवचनमवांतरफलपरं भविष्य
ति परमानेदतनपमात्मानमपि संक्रमत्यन्यथा उदाहरणं तथा उन्मानव्यपदेशात् तत्रैव पादवत्त्वात् अयमाकाशस्तावान
वांतर्हृदय आकाश साधनयुक्तिमपेक्ष्य उन्मानेन परिच्छेदं निरूपयति दृष्टांतदार्ष्टांतिकत्वेन ज्ञानसाधने तच्च बहि
राकाशज्ञानमपि साधनं भवति च तत्र यावांश्च ब्रह्मभूतादिपादास्सज्ञानव्याः तथा संबंधव्यपदेशात् तत्रैव प्रमेयनिरूपण
प्रस्तावे उभावस्मिन्नित्यादिना आधाराधेयसंबंधो निरूपितः अत्र च वस्तुप विवेको निरूपितः प्राज्ञेनात्मना संपरिष्वक्त इ
ति च तथा भेदव्यपदेशात् पण्डितां न राजितो हिरण्मयः पुरुषो दृश्यते य एषोऽन्तरक्षिणि पुरुषो दृश्यते इत्यत्र स्थानद्वय
स्थितयोः पुरुषयोः परस्परधर्मातिदेशमाह अतिस्थितनिरूपकमतिदेशः प्रमाणमिति धर्मभेदेन तस्य एवायमिति
वदेत अतो देशकालवस्तुस्वरूपविशेषाच्च त्रिविधपरिच्छेदरहितमन्यत् किंचिदस्तीति प्रतिपत्तव्यमित्येवं प्राप्ते सामान्या
त्तु तुशब्दः पदे व्यावर्तयति समानस्य भावः सामान्यं सेतुत्वाकाशादिशाब्दास्तद्धर्मीतिदेशार्थमन्यच्चातेन तत्तदुक्तदोषमपि

अ·ग्र. मात्रेण विलक्षणोपस्थितिकत्वेन साध्यसिद्धिपराहतमपी पाक्षाद्विशेषणाज्जननीयं चेद्भक्ष्यत्वमात्रे पर्यवसास्यतीति भावः
१८ फलमत उपपत्तेः एवं सर्वोपेतत्वनिरूपणेनोत्तमाधिकारिणां भजनीयत्वप्रयोजकं रूपमुक्त्वानाधितरधिकारिणां तदाह
ते हि फलप्रेप्सव एव भजिष्यन्ति तच्च फलदातृत्व एव संभवतीति तदाह अत ईश्वरादेव फलं भवति यत्किंचिदैहिकं पारलौ
किकं वा कुतः उपपत्तेः सर्वस्य वशी सर्वस्येशान इति श्रुतिर्वस्तुमात्रेपि नेतृत्वमसंकुचितमाह न ह्यन्यस्य वस्तुन्यादातृत्वस
मर्थो नो भगवानेवेत्यर्थः केचित्तु तैषकर्मणस्तत्कार्यापूर्वस्य च फलदातृत्वमाशंक्य तत्रानुपपत्तिमत्रोपपत्तित्वेन
व्याकुर्वन्ति तत्र येजैमिनिमतोपन्यासस्य मतोयस्यासीभ्यो व्यास एव व्यक्तीकरिष्यतीत्यधुनैवाप्राप्तनिराकरणमयिमसू
28 त्रवैयर्थ्यं च स्यादिति चिन्त्यं श्रुतत्वाच्च एवं सूत्रेणाश्रुतमाशितृत्वफलदातृत्वोपपत्तित्वेन निरूपितं इदानीं साक्षाच्छ्रुतिमपि फ
लदातृत्ववाचिकां प्रमाणयति स वा एष महानज आत्मान्नादो वसुदान इत्यादिरूपा चकारान्तरवत्तुः एव भवो भावउ
त्पकर्म्यभवेति भावाभूतानां मत एव पश्यविधा इत्यादिरूपास्मृतिः संगृह्यते धर्मं जैमिनिरत एव अत्र कर्म चादी प्रति
वतिष्ठति ननु कर्मण एव फलमिति पक्षेप्युपपत्तिश्रवणात् तस्य तत्पादृईश्वरवादिनापि कर्मनिरपेक्षेणानेन फलमितिन
वक्तुं शक्यं विधिवैयर्थ्यप्रसङ्गान्न्यनुपपत्तिप्रसङ्गाभ्यां तत्सापेक्षत्वेन देवास्तु कृतेसापेक्षेणानेन न चाचेतनं चेतनानधिष्ठितमेव
कार्यं क्षमिति केचलेन तेन न फलसंभव इति वाच्यं कर्मस्वरूपं स्वर्गादिकं च न लोकसिद्धं किंतु श्रुतिसिद्धं तत्र च स्वर्गादिफ
लसाधकत्वेनैवोत्पत्तिवाक्येषु श्रुत्यर्थवादेषु चाग्निष्टोमेन स्वर्गकामो यजेत अग्निहोत्रं जुहोति प्रजाकाम इत्यादिदर्शपूर्णमासा १८

स्यप्रतिषेधात्तथाप्यस्मदुक्त एव मार्गोऽनुसर्तव्य इत्यर्थः अवतारकाले पूर्वं स्वशक्त्या विभीचमत्कृत्वा यस्मात्तदावि-
र्भावे कृते लोकानां पूर्वं वस्थानो भगवत्येवाधिकमिव प्रतीतं भवतीत्यभिप्रायेणान्यपदोपादानं अनेन सर्वगतत्व-
मायामशक्त्यादिभ्यः प्रकरणं समुपसंहरन्फलितमर्थमाह अनेनेमेत्यादिवाक्यदेशानामव्याप्यार्थकत्वनिराकरणे-
न व्यापकत्वं ब्रह्मणः सिद्धमित्यर्थ इति केचित् तत्र जन्माद्यस्य यत इत्यादिना सर्वदेशगतकार्यकर्तृत्वमुक्तमि-
ति तेनैव व्यापकत्वस्य सिद्धत्वात् न चाविशेषसाधनप्रकरणत्वात् पूर्वं सिद्धं सर्वगतत्वमनेनोक्तं शेषेण तत्कृत्वा मेत्यादि-
वाक्यैः समं भविरुद्धमित्यर्थ इति वाच्यं अग्रिमपदवैयर्थ्यापत्तेरिति चेत् अत्रेदं तत्त्वं पनो जैकर्तृत्वेन व्यापकत्वमेको-
क्तं ततो ब्रह्मणि रोढ्देशज्ञोऽति योगसिद्धहरश्रवणादिवत् परिच्छिन्नेनाप्यनेकदेशगतकार्यकरणसामर्थ्यविशेषस्य वक्तुं-
शक्यत्वात् अन्यथा पूर्वं सिद्धव्यापकत्वविरोधेनमेत्यादिवाक्यदेशापरिच्छिन्नत्वेन ब्रह्मणोऽन्यस्य पदत्वेन शंकेत विरो-
धपरिहाराय तत्सामान्यात्त्वविरोध इति वेदान्तस्यादेवसूत्रार्थो ज्ञेयः अनेन ब्रह्मणोऽन्यस्य परत्वनिरासेनायाम-
शक्त्यादिभ्यो व्यापकत्ववाचकश्रुतिवाक्यादिभ्यः साक्षात्सर्वगतत्वप्रतिपादकेभ्य एव सर्वगतत्वं सिध्यतीति तत्र गौण-
मीयानामिव कर्तृत्वाघटनप्रपंचेत्यर्थः तेन च शब्दाकाशवत्सर्वगतश्च नित्यः ज्यायान् दिवो ज्यायानाकाशात् इ-
त्यस्य सहोदितिनिएको स्तेनेदं पूर्णं पुरुषेण सर्वमित्यादयः अपादिपत्तत सर्वतः पाणिपादं तत्सर्वतो क्षिशिरोमु-
खं सर्वतः श्रुतिमल्लोके सर्वमावृत्य तिष्ठति इत्यादिस्मृतयः यः सर्वज्ञः पतेन ब्रह्मणो श्रुतिरेव मुख्यप्रमाणमनु

अ.प्र. ष्टकचित्तएवकचिड्ढिन्नाद्यथावाजसनेयिनः पंचाग्निविद्याप्रस्तुत्यषष्ठमन्यमग्निंपठंतितस्याग्निरेवाग्निरिति छंदोगास्तुपंचसंख्य
१५ यैवोपसंहरंति अथयएतातेचपंचाग्नीन्वेदेति तथाप्राणसंवादेमुख्यप्राणादन्यान्चतुरः प्राणान्वाक्चक्षुःश्रोत्रमनांसिपं
ठंति वाजसनेयिनस्तुतमपिपंचमंपठंति अपरंचअथर्वणिकोपनिषत्सुकचित्तगोकुलवृंदाकाननसंचरणोपरूपमनल्पद्रुमम
सूतविरचितविचित्रस्थलीककालिंदीसलिलकल्लोलसंगिमंदतरपवनचलदलकविराजमानगंडमंडलउद्धृतम‒ तकूर
लप्रभानुभावितवामांससमिलनमूर्द्धन्यमहामणिमुरलिकामुखावलीमिलदतितरलकरकमलयुगलांगुलीगलावप्रोव
धविचिटस्वमूर्छनामोहितव्रजवरनितंबिनीकदंबकटाक्षचलयान्वितकचित्कोदंडमंडितभुजदंडखंडितप्रचंडदश
२९ मुंडमतिविचित्रचरितमभिरामंरामस्वरूपंकचिदतिकरालवदनविदारितकमलाकमलासनहर्षभासनादिकंतकेसरिरू
पंकचिदुरुक्रमादिरूपंचनिरूप्यतेतथाचवह्व्योदेवताभेदायोगभेदवदुपमानमाधवोपोहायाभ्याहदृष्टादृष्टफलभेदाच्चवेद्यभे
दप्राप्तेवह्वानेकत्वापत्तौश्रुतिविरोधादिनिगमकाभावस्तेषामुपासनाविषयाणामब्रह्मत्वमापतितं ननूपासनाविष।
याणामौपाधिकत्वात्तेषांचाविद्याकल्पितत्वान्नहिमिथ्याज्ञानात्तथात्वेयुक्तमेवन चैतन्नचैतत्तन्निरूपकानांवेदांतानामब्रह्मपरत्वप्रसं
गः सुहृदस्यब्रह्मणोऽज्ञेयत्वेनोपाधिविशिष्टोपासनपरोचितस्यहिसत्यांस्तनएवतत्तज्ज्ञानंभविष्यतीत्येतन्नतात्पर्यकत्वादिति।
चेत्तमेव समन्वयविरोधापत्तेः तासांब्रह्मविद्यात्वहानेश्चश्रुतेप्रतारकत्वापत्तेश्च अपरंच योन्यथासंतमात्मानमन्यथा
प्रतिपद्ये किंतेनेनकृतंपापंचौरेणात्मापहारिणाइत्यन्यथाज्ञाननिंदाश्रुतिः कथंफलसाधकत्वेनतत्तदुपासनाच १५

भ्यां स्वर्गकामो यजेत परमेष्ठिनो वा एष यज्ञोऽग्र आसीत् तेन स परमां काष्ठामगच्छदित्यादिषु कर्म श्रूयते स च तत्साधनत्वेनै
च एवं सत्यलोकेऽन्यथादर्शनेऽपि धर्मिग्राहकप्रमाणेन तथैव सिद्धत्वान्न काचन शंका। ईश्वरवादिनो नित्यज्ञानादिमत्त्व इव आ
मुष्मिकफलत्वेन तत्स्मृतिवैयर्थ्यकायगमे भवतीत्यावयोऽल्प तस्याश्रुतरविनाशित्वेपि अश्रुति सिद्धकारणता निर्वाहः पतनमाप
रोऽपूर्वं कल्प्यते अचिषमादाश्वरादिषम फलोत्पत्त्यनुपपत्तिर्वैषम्यनैर्घृण्ये च स्यातामतः कर्मण एव फलमिति जैमिनिर्म
न्यते पूर्वं तु बादरायणो हेतुव्यपदेशात् तुशब्दः पूर्वपक्षव्यावृत्त्यर्थः बादरायणस्त्वाचार्य इतः पूर्वोक्तमीश्वरमेव फल
दत्वेन मन्यते कुतः हेतुव्यपदेशात् हेतुत्वेन श्रुतौ व्यपदेशादित्यर्थः एष ह्येव साधु कर्म कारयति तं यमेभ्यो लोकेभ्य उन्नि
नीषत एष उ एवासाधु कर्म कारयति यमधो निनीषत इति श्रुतौ न केवलं कर्मकारयितृत्वमुच्यते किं तु फलदित्सयात
थात्वमतः फलदत्वमीश्वरस्यैव व्यपदिष्टं भवतीति नानुपपत्तिः काचित् नन्वीश्वरस्यस्तु तः फलदाने समर्थस्य फल
दित्साया सत्यां कर्मकारणं को हेतुः कार्थं चेति चेच्च कर्षमित्यादि चार्थकृत प्रयत्नापेक्षस्तु विहितप्रतिषिद्धावैयर्थ्यादि
भ्य इत्यत्र निरस्तं चिन्हं नंड नेशी विहृत्तेन च अतः सकामैरपि एवं भजनीयो नान्य इति सिद्धं इति । श्रीवेदव्यासमतव
र्तिश्रीवल्लभदीक्षितविरचितब्रह्मसूत्राणुभाष्ये तृतीयाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥ सर्ववेदान्तप्रत्ययं चोदनाद्यविशेषा
त् । पूर्वपादे जडजीवधर्मनिराकरणेन शुद्धसच्चिदानन्दविग्रहरूपं ब्रह्मणो निरूपितं इह तद्ब्रह्मगतान्येव धर्मा विचार्यन्ते
ते चैकस्मिन्नेव कल्प एव सर्वे पठितास्ते भवेयुस्तत्तन्नविचारणीया भवेयुः विरोधाभावात् पठितानामुत्तत्तडुपासन प्रकरणे ।

श्री.ग. न्येन रूपमधिकृत्यैव तेषां गुणानां कथनात् अन्यथातिप्रसंगादित्यतः प्रासनमार्गीयान्यवस्थात्वाभक्तिमार्गीयात्वेन हि लक्षणा
२० स्यैवाद्येति च । त्वग्निष्टोममेवोद्दिश्य पद्यावेतोऽधर्मास्तैत्तिरीयके पद्यतेन नतावतो वानस्मते यके । तथा च तन्डकरीत्यावाजस
नेपि नानाहूर्मोपसंहारोपि न्याय्यो भवेत् तत्तेवेसंशिष्टाचारावि विरोधात् न्यायं चाग्निविद्यामधिकृत्योक्तोपिष्ट्याग्निनेहदोषः ।
तद्रूपसंहृतं न तथैवात्रैवं णिकैनैकस्मिन् रूपे रूपान्तरधर्मा इति प्राप्ते उत्तरं पठति स्वाध्यायस्य तथात्वेन समाचारेऽधिकाराच्च
सववचतविधमत्वोव्याणवेदः सएकमेव च कर्मेषामावामेटन भिन्नभिन्नप्रकारकं बोधयजानितन्मूक्तमस्मस्मभूतेग्निष्टोमादि
लक्षणआचारेतनटेणचारनियमोन्यूनानधिककरणलक्षणाद्यर्थः तावद्भिरेवाङ्गैर्यागसंपत्तेरधिककरणस्याप्रयो
20 जकत्वात् तावतामेवाङ्गानां करणं न न्यूनं नातिहर्म्याणाम पक्षपसंहारस्तूक्तरीत्या हर्मं भवतीत्यत आह अधिकारादिति सर्वे
षां शाखिनां स्वस्वशाखोक्तकर्मण्याधिकारो णपरशाखोक्तो व्यतोपि तथापि नियमः चकारान्नस्वशारचोक्तात्कर्मणोतिरि
क्तं न त्कारणोन्यूनकरणं च यदस्माकर्माणोऽन्त्यादिप्रायश्चित्तं न स्थवाणमपि तन्नियमे हेतुः समञ्चीयतेऽन्यत एव क्वचित्परिशाखा
क्रमपि । व्यवस्थित विकल्पविषयत्वेन कल्पसूत्रेऽच्यते । विकल्पेन न भयप्राणास्वार्थत्वमतोपना चोपसंहारशंका अत्र दृ
ष्टान्तमाह सववदिति यथा सवा होमाः सप्तसूर्यादयः शतौदनपर्यन्ता वेदान्तरोदितत्रेतात्मन सिसेवे धादधयेवणादितेका ।
ग्निसेवे धाच्चाथर्वणिकानामेव कार्यत्वेन नियम्यन्ते न त्याज्य त्रेताग्निनाम् तथा वानजेऽक्तएव कर्माणि तत्त्वज्ञा विनासधिकारा
च्च स्वस्वशास्त्रोक्तादन्यूनानतिरिक्तकर्मकरणनियम इत्यर्थः प्रकृते पि यद्दुपोपासनायकरणप्रवृत्तो धर्माऽक्तास्मिं । २०

स्यस्पष्टार्थानोक्तिर्वाक्यानां निर्णयमकृत्वा संदिग्धार्थानां ज्योतिमकाराद्यधिकरणानां तद्वाचकत्वेन निर्णीयात भगवान्व्या
सः एवं च समन्वयसूत्रकरीत्या यागवत्तेषां परस्परं भेदस्यावश्यकत्वमपत: पापामगुर्जरीति प्राप्तेऽभिधीयते सर्ववेदान्तप्रत्य-
यं अनेकरूपनिरूपकैः सर्ववेदान्तैः प्रत्ययो ज्ञानं यस्य तत्तथा ब्रह्मणोऽनन्तरूपत्वेऽपि यानि यानि रूपाणि चिविधैर्जीवैरु-
पासितुं शक्यानि तानि तानि निरूपाणि ते सर्ववेदान्तैर्निरूप्यन्त इति तानि बहुरूपात्मकमेकमेव ब्रह्मेत्यर्थः यथैकस्मिन्नग्निष्टोमे
शाखाभेदेऽपि चोदनात्तथैव भवात्याग्निष्टोमेन यजेतेति तथेहापि सर्ववेदान्तप्रत्ययत्वेनैवोपासना विधीयत इति तथा
स्यादिपदान्तस्साद्गुण्यं परा भेदेन मोक्षफलकत्वकथनमुपपासनं नाम विशिष्टमिति प्रयोजनसंयोगः संगृह्यते भेदा
नेति चेदेकस्यां क्रियान्तद्रव्यदेवताभेदे यागभेदवदुपास्यानां धर्मभेदेन विद्याभेदाङ्गीकारहेतवसिद्धिभेदात्तेति चेदित्यनेना
शंकातत्परिहारमाह सूत्रकारः एकस्यामपीति सूत्रावयवेन यथैकस्यामपि गृह्णीत षोडशिकायामतिरात्रव्यक्ता च गृह्णी
तषोडशिकायाः सकाशात् गुणाधिकेऽपि नातिरात्रमिति यागान्तमतिरात्रलक्षणकर्मणो नाधिकृत्य पत्नंगहस्यैवं शिष्टपाद्युक्त
त्वाद्ब्रह्मोपासनभिन्नत्वगम्योपासनास्वतथा च ब्रह्मधर्मत्वेनाभेदस्याविवक्षितत्वान्न उक्तहेत्वसिद्धिरेवं सति यत्रैकस्मि
न्नुपास्ये रूपेऽन्यस्माद्रूपाद्धिका गुणा उच्यन्ते तत्र तेषामुपसंहार उचित इति भावः अत्रायं विशेषो ज्ञेयः उपासनाविषये
ष्वपि विशेषविशिष्टब्रह्मत्वे ज्ञातव्ये तत्पक्षे तत्तद्रूपगुणोपास्तेन तस्य तत्र सर्वेषां गुणानामुपसंहारो न युक्तः यत्र तत्तद्विभूतिरूपे
णोमित्येतदक्षरं ब्रह्मेति ज्ञात्वोपासीत तस्य प्राणादीनां गौणा यत्ते तदक्षरोपासनप्रकरणोक्ता एवोपसंहर्तव्या ना

ब्र.सू. नान्यदणीयस्मद्धि परात्परं यन्महतो महान्तं यदेकमव्यक्तमनन्तरूपं विश्वं पुराणं तमसः परस्तादित्यादिश्रुतिरूपं प्रसिद्ध
मेवमपरं च सर्वासामुपासनानां हि ब्रह्मविज्ञानसाधनत्वेन श्रुतौ निरूपणं क्रियते यस्य कारिको यरसता विज्ञानहेतुः
२१ स प्रकारश्च निरूप्यते एवं सत्येकस्यां शाखायां कतिपयगुणनिरूपणं तदितरस्यां शाखायां तदतिरिक्तानामपि गुणानामि
त्यत्र को हेतुरिति प्रश्नः उपसंहारेण प्राप्तिमिति निरूपणो हेतुः ते चेह वीचितत्र वदामपूर्वमतिन्यूनगुणानिरूपिका श्रुतिः
स्वोक्तानपि गुणानवदेत् तथा हि उपासनानां ब्रह्मविज्ञानफलकत्वमिति श्रीनत्वात्सर्वैकत्वान्नियन्त्वा हृष्टं च तत् — प्राश
स्तसाधनसाधुत्वादशेषस्व निरूपकेण श्रुतिर्निरूपयेदन्यासूपासनापानामाप्तो पासीने प्लुतावदेववदेहगुणानादेप।
22 लभ्यत्वान्नवदेत् उपसंहारेणापि वा वदेत् निरूपयति च गुणानेनोपसंहारेण न च स्वस्वशाखामात्राध्ययनेन गुणानामुपा
सनासिद्ध्यर्थं सर्वशाखासूपासनप्रकारोक्तिरिति वाच्यं परशाखास्नातेनानुक्तगुणोपसंहारस्यासंभवेनोपासना
याः पर्वासंभवापातात् तस्मात्स्वस्वशाखोक्तप्रकारिकोपासनानामेव सर्वेषामधिकारजन्यो च ब्रह्मविज्ञाने भवतीति ति
तीयाणां वाजसनेयिप्रभृतीनां च श्रेष्ठो ममेव प्रत्यावगंडुव प्रकृतेन ब्रह्मैक्यात् ज्ञानं हि ज्ञानेन ब्रह्मविज्ञानमेव न हि रूपरसगन्धा
दिमत्त्वाभ्युपि विशुरूपभेदेनैकस्यैव चैकप्रकारकोपयुक्तानेन तद्ज्ञातेनैतेनानेन धर्मवत्त्वे ब्रह्मणि ज्ञापिते तदुक्तेयत्तास्पष्ट
क्तिर्विधैव श्रूयते स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया चेति अत्र स्वाभाविकीति विशेषणाद् विद्याकल्पितत्वशङ्का नास्ति २।
स्तेकेचित्तायत्तवर्णिकाः॥ नानाविद्याप्रतिशिरोभेदतापेक्षणाद् अन्येषां तदनपेक्षणाद्धि याभेद इति प्राप्ते उच्यते स्वाध्यायस्यैव । २१

नन्रूपेतावद्धर्मवत्त्वेनैवोपास्यताकार्यांतर्द्धाधकप्रमाणान्तरेधानन्नवन्रूपोत्तरोपास्यनप्रकरणोक्तासाधारणधर्मवत्ते।
नापि न व्यासतिमत्स्येपासूक्स्यचापशारादिकमपिभावनार्थं स्यात्प्रत्यग्रूपोपास्यक्स्यचलत्वपोजनायामधृंगादि
केनन्वघवेणोपनिषत्सुश्रीरामोपास्यनायांपोवेद्यमन्त्रकर्मोद्यवताराभूर्भुवःस्ववस्तस्मैवैनमोनमइतिचाकेनतदितरा
वतारन्रूपत्वमुच्यतेजेनतद्धर्मवत्त्वमप्याप्तिप्यते सत्यमात्तिप्यतेतद्धर्मवत्वंतत्त्वापप्रसिसेधिः परमकाष्ठायत्त्वंवस्तुरूप
मिदमितिज्ञात्वाद्युपास्यताकार्यांतेनेतस्यैवान्येवतारान्यतन्द्रूपेणानातितानिकामोणधर्मवत्त्वतत्वानिनिवृत्तेयपरं न
ततस्मिन्नेचरूपेन्याचतारधर्मवत्वमयोतिनत्याचतस्मिंस्तस्मिन्नवतारेतत्तद्धर्मचानिनिवृत्यावोध्यतेनेनत्त्वसर्ववेपि तच्चा
धकमुक्तमेवप्रमाणाद्यपासनास्वेतावतानविशेषाधयपाकर्मेणपतिरेकेप्राथमिन्नकवणचाधकंश्रीरामस्वरूपाद्युपास्य
नास्त्वेतनाचतारेणाकृतकर्मेस्तेनभावेनःपरायोवाधकेपोन्यथासेतमात्मानमित्यादिवाक्यवनतथाप्रमाणाद्युपास्य।
नास्त्वधिकरणास्यतत्वोपसंहारिकिंचिद्वाधकदर्शनतइतिसकलंतत्प्रकाडतिननप्रत्युघादिरूपस्यचिग्रहस्यवस्तुद्भव
स्त्वादधर्मेचावतारेतेरेघ्यपिलीलाकेनैतिज्ञानमनुपपन्नमितिचेत्मैवं धर्मग्राहकमानेनैकस्यैवमहद्रूस्यैचानतरूपत्व
नसिद्धत्वात् वस्तुतएवन्तथात्वात्नकाचित्शंकायथैकस्यैवान्योन्याभावस्यानन्तभावप्रतियोगिकत्वरूपत्वंतावन्न
त्वमतियोगिकान्यताभावरूपत्वेचाभावप्रतियोगिकान्योन्याभावात्यन्ताभावरूपत्वेचाभावाभावरूपत्वेप्यभावरूपत्वमेव।
चांगीक्रियते तथेहाप्यस्तु अभावत्वस्याप्रयोजकत्वात्धर्मिग्राहकमानस्यैवतथात्वात्तच्चैतत्रिपाद्युपनिषत्सु अतः पर

भा.गा. भिधीयते सत्वेयस्य प्रियामूर्त्तिः विशुद्धसत्वं तं त्वधाम शान्तमित्यादिवाक्यैः प्राकृतो भगवत्स्थानभूतः सत्वनामा भगवद्धर्मरू
२२ पएव कश्चनास्ति यादृशेन रूपेण भगवान् कार्यकर्तुमिच्छति तादृशरूपं तेन प्रकटीकृत्य तस्मिन् स्वयमाविर्भूयायः पिंडे वह्नि
वत्तत्कार्याणि करोति यस्मिन् यस्मिंश्चतारेषु सीशंउत्सुच्यते तेत्वादि विग्रहस्तत्राविर्भूतं ब्रह्मस्वरूपं च मतीयते विग्रहस्य
सत्वात्मकत्वेन धर्मरूपत्वात्तत्राविर्भूतं सेव ब्रह्मत्वात्स भवति तस्यावतारत्वेन गणनानन्वेकस्यैवांशस्यतद्रूपत्वंयत्तेद
वांशात्वे यत्राधिष्ठानभजनयोस्त्पयस्त्वयमेव शुद्धसाकारब्रह्माविर्भवति भक्तार्थं स्वयं पूर्णो भगवान् च्युतएतदेव च
श्रेष्ठमतएव सर्वतः पाणिपादांतत्सर्वस्मिंस्तु दृष्टापथिकतो कादिभावेनाविर्भूच तेन पादरूपादमलीलाविशिष्टेषु
22 यद्वाल्पप्रौगंडाद्यवस्थाविशिष्टं तत्तद्रूपं नित्यमेवेति वयं जानीमः नचैवं सच्चिदानंदविग्रहोक्तिः सर्वत्र विरुद्धाभावे
दितिवाच्यं सत्वस्यापि भगवद्धर्मत्वेन सच्चिदानंदरूपत्वाद्विरोधात् मेवाप्यधिष्ठानरूपाणि तु विभूतिरूपाणि एतच्चप
थानथाभक्तिहंसे प्रपंचितं तत्त्वं च प्रकाशाश्रयच हातेन त्वादितिन्यायेन भगवद्धर्माणामपि सच्चिदानंदरूपत्वाद्धीनाधि
कारिणामस्मुपासकानां फलप्रेप्सूनां ततत्फलदानार्थमेस्वयादिरूपेण तत्रतत्रस्थितत्वमेव नत्वेकस्यैव शुद्धस्यैवानंतरूप
त्वंभवतैवोक्तमतो मत्स्यादिरूपेष्वपिनाधिष्ठानत्वेन सत्वं वक्तुं शक्यं किंचैवं निराकारस्वभावत्वं ब्रह्मणः सिध्यतीति सत्वा
वच्छिन्नप्राकट्योक्तिरप्यनुपपन्नेति चेत् मैवं सत्वाधिष्ठानत्वस्य प्रमाणसिद्धत्वेनानपनोद्यत्वात् न चोक्तं यदेकमव्यक्त २२
मनंतरूपमित्यादि प्राकट्यं पदिभक्तिनिमित्तकं मातवद्बविधेति तिनदनरूपप्राकट्यमपि नथा सर्गादिकार्यकार्यप्रधि

धर्मो न विद्यायाः कथमिदमुच्यते यतस्तथात्वेन साध्यमधर्मत्वेन समाचारे वेदवृत्तोपदेशान परेशेष आथर्वणिका
उदमपि चेद्वक्तृत्वेन समासेन तिनैतदचीकत्तो धीनउ निचाधिकृतविषयादेवतन्त्र हृदप्रपनशब्दाच्च स्वोपनिषदध्य
यन धर्म एवेष इति निर्दिश्यते तेन साधनवर्णचिवेककल्पमिति सूत्रार्थं वदति सैचित्यते नदास्य विद्याधर्मत्वे विद्याभेदके।
उक्तन्यायेनान्यत्रापि तदुपसंहारस्य वक्तृशंकत्वात न चानन्यसंहारापर्भे चानदर्भत्वावोध्यन उतिवाच्यं उपक्रमोपसं
हाराभ्यां चिदेकत्वनिर्णयस्य वहुशः मानत्वादुपेक्षणं उच भाति ननु तदुक्तियं घात घात्सत्वतद्धर्मत्ववोधनस्यानुपसं
हारार्थकत्वे कान्नुपपत्तिरिति चेन्न उच्यते सूत्रस्य तदुक्तार्थत्वे हि तत्तात्पर्यकल्पनास एवचनसाधीयान् तथाहि स्वाध्या
योऽध्येतव्य इत्यादिषु स्वाध्यायपदशब्दस्य वेदवाचकत्वप्रसिद्धे समाचारराहस्य चिद्धितक्रियावाचकत्वेव तत्रोमयोरपिसं
ख्याध्यायते तस्मिन्सम्भवति तदाह्यस्वपुरुक्तः किंचैवं ननु शिष्टा ममैवा हि पर्यन्तादि शंकानोक्तायो स्मतिहृत्तिरिति ननु
पर्वणोपनिषत्स्वपपते सहोवाचाज्वशोनियो चत्वारणाम ध्येयश्रेष्ठावतारः को भवितानेन लोकास्तत्पुदेवास्तत्र श्रेष्ठ भवेतिये
स्पत्वाम क्त्या श्रम्यान्स्मारामवति कथं चास्यावतारस्याव्रस्तता भवति सहोवाच चननं दिदिनायदोणोद्वदुज्नपञ्चमप्रमत्तु
रान्नूपंनिन्नप्यनिगघेत यत्र सोऽसं स्थितः कृष्णः स्त्रीभिः शक्तापमादिनरति तेनास्यावतारस्य श्रेष्ठा चत्वारोऽस्तामध्ये श्रेष्ठ नि
रूप्यते श्रीभागवतेऽपि चनेपि च पतेवांशकलाः पुंसः कृष्णस्तु भगवान्स्वयमिति गीयते पूर्वोक्तरीत्यान्नसर्वत्रस्पतामतीय
नइति नैकतर निर्दिशः सम्भवति किंच ब्रह्मणोनिरवयवत्वे नैकस्यां शित्वमन्यया न देशनभिन्न पिचक्षमशक्यमिति प्राप्ते

अ॰ गा॰ क्तधर्मोपसंहारएवमित्याह पितृन्देवतागोष्ठामकस्यतन्तद्दष्ट्वा धारणार्थमेवत्वेनैवोपासनेनान्यावतारधर्मवत्वेनापीत्य
२३ र्थः यद्वा मतवर्थीयोवत्प्रत्ययोत्रतथा च विधिप्रयोगोर्थवादस्तुहन्यमाने च भवति यत्तत्र चोपसंहार इत्यर्थः अत्रैवं ज्ञे
यं एकस्याश्रुतेर्यस्य कर्मणः फलमुच्यते तदितरस्यां तस्यां तस्यैव कर्मणः तदितरत्फलमुच्यते एवमपि द्वितीयश्रु
त्युक्तफलकामनयापि तदेव कर्म कर्तव्यं भवतीति तत्फलसाधकत्वस्योपसंहारः यथा यदैष्टदेवेन यजते
प्रजापवतत यजमानः सृजत इत्येकाश्रुतिरस्याग्नस्य प्रजाफलकत्वमाह यदैष्टदेवेन यजते अग्निमेवतत्संवत्
सरमाप्नोतीति तस्माद्वैष्टदेवेन यजमानः सर्वत्स्वगोणां स्वस्तिमाशास्त इत्याशासीत इति द्वितीया श्रुतिराह तत्रोक्तरी
तिरिति यत्र विधिप्रयोगाणामग्निहोत्रादिधर्माणां तदेवैकमग्निहोत्रादिकर्म सर्वत्रेत्यर्थो भेदादुपसंहार इति तत्र साधु
23 अग्निहोत्रादिस्तत्क्वापि नोक्तस्वस्वशाखोक्तप्रकारकस्यैव करणादतिरेकेऽप्रायश्चित्तश्रवणाच्चान्यशाखोक्तधर्मोपसं
हारः प्रकरणवचनः प्राणाद्युपासनास्वधिकगुणस्येतरत्रोपसंहारेण किं विद्याधकहृप्त इति तत्र सकर्त्रे प्राकान्त
इति च कारेण तदादयः संगृह्यन्ते वक्ष्यतात्र पूर्वमसङ्ग्रयार्थस्य कारः शाखान्तरोक्तधर्मोपसंहारप्रयोजनाभावस्य
साध्यायस्तत्थात्वेनैत्यत्र निरूप्यत्वात् उपसंहारबीजमनेन सूत्रेणोक्तं अन्यथात्वं शब्दादिति चेन्नाविशेषात् न
तूपासनासूक्तन्यायेन गुणोपसंहारोक्तप्रायेणानोवप्रसक्तत्वेनैकमिति भवति मिथो विरुद्धानां गुणानां शान्तत्वक्रतुत्व २३
तयोभोगादीनामुपसंहारे क्रियमाणे स्वरूपाणामन्यथात्वे अप्रसक्तत्वस्यादित्यर्थः तत्रैवहेतुः शब्दादिति एकत्वेक

कृतानां भक्तानामितरासक्तिरपि स्त्रीस्वभावं तिरितस्नेहवस्त्राचां नतरूपत्वेत मत्स्यादिरूपोपितद्दर्शनद्वावप्रकटीभ
वति भवति एतेन भगवत्स्वरूपमात्रासक्तास्तदर्थं स्वयमेवात्तद्वच यानेन प्रादुर्भवति एतेनैव तिराकारत्वाशंकापि निरस्ता
एतेन सोपधिस्नेहदृष्ट्यैव मत्स्यादिरूपप्राकट्यस्य प्रमाणसिद्धत्वात्रिरूपधितद्दर्शमेव श्रीव्रजनाथप्राकट्यस्यापित
थात्वात्सोपाधिस्नेहवतां विषय उक्तमेव च श्रेष्ठं मत्स्यादिरूपेतत्सोपधिनक्षतामेवतथा ताद्दृक्क्षतामर्थं एवं प्राक
ट्यादित्यवसीयते एवं सति गुणभेदस्याप्रयोजकत्वात् सर्ववेदांतप्रत्ययत्वे ब्रह्मणोनिष्प्रपञ्चत्वं दर्शयति च वेदैकत्वे
न विद्यानामेकत्वं श्रुतिर्दर्शयति सर्ववेदा यत्पदमामनन्तीत्यादिना उपासनाप्रकारभेदेनोपास्यभेददर्शने दोषं च
दर्शयति यदा ह्येवैष एतस्मिन्नुदरमन्तरं कुरुते अथ तस्य भयं भवतीति उदितत्वमपार्थकं तथाचारमल्पमप्यन्त
रं कुरुते इत्यर्थः उपसंहारोप्यभेदाद्विधिशेषवत्समाने च ननु एवं सूत्रोक्तरीत्या गुणोपसंहारेण न कश्चिदपि प्राप्ताव
सर इति सिद्धं हृप्यते चोपसंहारः श्रीरामोपि निषत्सु यो वै ये मत्स्यकूर्माद्यवताराः इत्यादिनोक्तावतारस्वरूपत्वस्य श्रीरामेन
रघुवंशपरावर्णनकराय चेत्यादिषु तद्इति सुष्मत्कृद्विषये श्रीव्रजमाधुर्यस्य वर्धनत्वादेरित्याशंकातत्प्रयोजकं रू
पमाह उपसंहार इत्यादिना उक्तस्य लीलादिषु उपसंहारः सत्वर्थं प्रपदांतस्य भावनत्वात् णास्याभयत्राप्यभेदादित्य
र्थः नन्वेवं सति मत्स्यशरचापादिकप्रतन्त्रं चक्रणादिकं भावनीयं स्यादिति चेत्तत्राह विधिशेषवदिति यथा विधि
शेषाणामग्निहोत्रादीनामाध्येहोत्रत्वादिलक्षणां धर्मः समाने पि शतिस्व स्वशाखोक्तप्रकारस्यैकस्यैवकरणं नान्यशाखो

वसितमिति रूपांतरमंतःकरणारूढं न भवत्येवेति नोपसंहारसं भावनापीति तदेतडयते नचेत्यनेन तत्र हेतुः प्रक
रणाभेदादिति श्रुत्यादिषु तत्तदधिकारिणामुद्दिश्य तत्तत्प्रकरणसंकेतेनात्र प्रकरणभेदेन न्यूनाधिकमुच्यते एवंस
त्सूपासकादिष्वप्युक्तरीत्या तच्छाकारादित्यर्थः संपद्यते परोवरीयस्त्वादिवदिति परस्मात्परस्त्ववराच्चवरीयानिति
परोवरीयानुद्गीथः तथाचात्रादित्यादिहिरण्यश्मश्रुत्वादिगुणविशिष्टोपासनायाश्चाप्युद्गीथोपासनत्वेन साम्येपि
सर्वात्मत्वेनाद्योद्गीथोपासनत्व इति न हिरण्यश्मश्रुत्वादिगुणोपसंहारः परोवरीयस्त्वगुणविशिष्टोद्गीथोपासना
यामेवं प्रकृतेपीति संज्ञातस्य जडक्रमस्ति तत्तदपि एकांत्यनेकांत्यनोरपि श्रीरामोपासकत्वादिसंदात्वविशिष्टत्वे
कातिनोप्युपसंहारो युक्त इत्याशंक्य कोजरेतनवा प्रकरणभेदादिमनेनैवोक्तं संज्ञातलौकिकाधिकारस्तानरः सएव
वलीयानिति संज्ञैकत्वस्य हेतोरन्वयव्यभिचारमहा[illegible]ति तत्तदपीति विप्रमिते भेदेष्वप्युपासनेष्वपरोवरीयस्त्वादि
षेषु संज्ञैकत्वमुद्गीथोपासनेन्यस्तीत्यर्थः व्यामिश्रमसमंजसं अथेदं विचार्यते उपास्येषु रूपेषु चाल्पयोगंडादिक
मप्युच्यते न चास्तिविग्रहे न्यूनाधिकभावश्चापततीति तत्रोक्तं सच्चिदानंदब्रह्मन्तुपपन्नं सर्वेषां सदैकरूपत्वा
त्वाकृतत्वे च सर्वं मसमंजसं स्यादिति प्राप्तमाह व्याप्तेरिति सर्वतः पाणिपादांतमित्यादिश्रुतेः साकारमेव व्याप
कमिति चकारात्सर्वं रस इति श्रुत्या रसात्मकत्वेन भक्तानामाह्लादरूपेण लीलारसानुभवस्तादृग्रूपं क्रमेणायोग २४
मायापसारणेन प्रकटीकरोतीति वात्स्यादिभावोपपत्तेः सर्वमुपपन्नमित्यर्थः नेन पावडक्रूपमेवह्यसेतिसि

रसत्वादिधर्मनिरूपकश्रुतेरित्यर्थः समाधत्ते नाविशेषादिति एकरसत्वश्रुतिबलान्निर्णीयते तथा विरुद्धध
र्मवत्त्वमपि तत एव तदित्यर्थः तेन वस्तुचतन्नाह अतत्वमिति भावः न वा प्रकरणभेदात्परोवरीयस्त्वादिवत् एवं सूत्रो
क्ताशंकानिराकरणं चाधिकल्पेन पूर्वोक्तात्प्रकारान्तरेण कर्तव्यमित्याह न वेति तत्र मे वाह प्रकरणभेदादिति अत्रायं
भावः श्रुतिमात्रेण स्वावत्ताइक्त धर्मवद्ब्रह्मेति मतं एवं सति पाह्यो धिकारिणो द्रष्टव्यं रूपता दृश्यत स्वतादृक
विनूपपत्तिप्रकरणभेदेन तथा च तत्तत्प्रकरणोक्तानाधिकारिणो ग्राह्य अधिकेयं तादृक्तत्र स्वभेरूपप्रथनाह प्रपमग्राह्यमि
त्यादिरूपा श्रुतिः भक्तिप्रकरणे तु भजेवेद्दृष्टिधत्वा ग्राहणात्मक्तानां ग्राह्य तन्तु भव विषयत्वादृक्ता दृक्त निरूपयत्
यर्वाणोपनिषदिति अत्र दृष्टान्तमाह परोवरीयस्त्वादिवदिति अस्मिन्मे लोके दुकस्मादिति कामवत्यारण्यावा
नरदीता पूर्वमन्त्रा तद्ग्रे परोवरीयमीम चान्तरदीच्या मपेयाद्युः कामपेता मन्त्रिन लोके हुक ऽस्मादिति चत
रोग्रेपत्रीनथ्य द्वावथ्र्कमेषाचे परोवरीयस्त्वान्तरदीतेति पठितं अस्मदीच्याप्रकरणे पठितत्वादीच्यावितोक्त
रीत्या व्रतेवन परोवरीयस्त्वमेवं भक्तिप्रकरणे पाठामथर्वणोपनिषद्धाक्तानूपाणां न भक्तिरहितो पास्यत्वं ज्ञा
नसाधनत्वेन विशेषस्मरणादावपि क्रियमाणे भक्तिस्वनेति अथवा एवं सूत्रेण सर्वरूपेषु मिथः सर्वधर्माणामुपसं
हारः प्राप्तः स चैकान्तिभक्तानभवविरुद्धत्वात्तत्र व्यवस्थितविकल्पमाह गुणवेत्यादिना सर्वेषु अवतारेषु भगवद्वतार
तेन साधारणी भक्तिर्येषां समवेत्यो पसंहारो कार्योऽनन्यामथ्यकान्तिनस्ते हीत्क येषां तु नः कारणमेकस्मिन्नेवरूपे पर्य

ब्र.ए. दार्थास्तत्र समर्थत्वेन व्यापकत्वादुक्तं ते व्यापकस्य धर्मिणोऽनागतेऽकृधर्मस्य व्यापकत्वनियमात् न हि धर्मेषु पूर्णानंदत्वादयः
२५ संभवति धर्मित्वापत्त्याऽर्थगतत्वयादृते अत एवात्र प्रध्यान पटत्वं मूपातेऽगुणाभावेन लीलापदार्थानामाविर्भावइतिज्ञापितं प्रि
यशिरस्त्वाद्यप्राप्तिरूपत्रचयापचयौ हि भेदे ननूपासंकम प्रियत्वाद्यकारकज्ञानक्रममादाय प्रियत्वादिधर्माणां शिरस्त्वा
दिरूपत्वमानंदमयाधिकरणे निरूपितमिति लीलास्थानामपि प्रियत्वादिज्ञानस्य सत्त्वाद्[illegible]पिस्वरूपोपासकस्य प्रियशि
रस्त्वादिधर्माणामुपसंहारः कार्य इत्याशंकां परिहरति प्रियशिरस्त्वाद्यप्राप्तिरिति चित्तशुद्धितारतम्यकहेतुक प्रियत्वादि
ज्ञानलीलास्थानां चित्तशुद्ध्यपेक्षाभावाच्च संभवतीति न तेषामित्रोपसंहारः कार्य इत्यर्थः अथवानन्वानंदमयोपासनामध्य
25 चैनोपनिषदुक्तपंचरात्राद्यागमोक्तप्रकारेण कुर्वतः पुरुषरूपेपत्ताद्युपसंहारस्याप्युक्तत्वादानंदमयाधिकरणे तद्रूपस्ये
वोक्तत्वात् पुच्छरूपः कथमानंदमयः तथात्वे वा कथं नोक्तोपसंहारः अपरं च मोदप्रमोदयोरुपचितापचितानंदरूप
योर्युगपत्सत्वे न देशभेदेनापि तत्त्वान्नित्यानंदैकरसे ब्रह्मणि तादृग्रूपकथनमनुपपन्नमित्याशंकां परिहरति प्रियशिर
स्त्वादीति यद्यप्येवं — पास्यात प्रियशिरस्त्वादिविशिष्टस्य भेदः स्यात्तदा तदप्राप्तिः स्यान्न चतथेति प्रियशिरस्त्वादिकमुपा
सनामार्गीयस्य यथर्वणिकादेरुपसंहार्यमेवेत्यर्थः चित्तशुद्धितारतम्यहेतुके प्रियत्वादिज्ञानमिति पक्षेऽपि तत्र भेदाभा
वान्मोदप्रमोदयोर्नंतत्वकृतरूपत्वमित्यर्थः ब्रह्मधर्मा एवभिन्ना उपासनार्थं तानादाय शिरःप्राणादि निरूप्यत इति तत्रैव नि २५
रूपितमस्माभिः यदि ध्यानंदमयाधिकरण एवास्यार्थस्योक्तत्वान्नेयं शंका संभवति तथापि गुणोपसंहारप्रसंगेमिथ्या

द्वे ननु ब्रह्मधर्मत्वेन नते सर्वे नित्या वा चास्ते च तत्र तज्ज्ञक्त विशिष्टास्तत्र चेत्फः स्येव भक्तस्यापि चापर्यायेणानेकलिलासंबंधित्वेश्रू
यते तथा च पूर्वलीलाया नित्यत्वेन तत्संबंधि भक्तस्यापि तथात्वं चाचे एवं सति तस्यैवाग्रिमलीलासंबंधोऽशक्यवचनः त
था वचनेन पूर्वलीलाया नित्यत्वे भत्यपत नित्यत्वे त्वग्रिमलीलासंबंधितो भिन्नत्वस्यानत्वान्नभवतदा चेदकमानविरुद्धमि
त्यत उत्तरं पठति सर्वाभेदादन्यत्रेम लीलान्तःपातिनां सर्वेषां पदार्थानां ब्रह्मणा सहाभेदाद्ब्रह्मणश्चैकत्वात् पूर्वलील
तोन्यत्रोत्तरलीलायामपीमे पूर्वलीलासंबंधित एव तत्र उत्पत्त्यर्थं श्रुत्वेदमाहते रसो वै स इति श्रुता च सर्वे रसात्मकत्वं ब्रह्मणेति
लीनेति तथा च रसस्य सरसस्य विभावानुभावादिरूपैस्तैः सरसः संपद्यत आतानवितानात्मकत्वं तत्त्वमिः परद्भवात् स्वतन्त्रादसं
रस्यस्येति सर्वाभेदो निःप्रत्यूह उक्तिनन्तु विरुद्धदिक्कयोरेकजातीयभववचनेभक्तानि शापेन युगपदेकजातीयलीलासहित
भगवत्प्रादुर्भाव भगवतो व्यापकत्वेनैव प्रादुर्भावस्योपपन्नत्वेपि लीलापदार्थानामव्यापकत्वाद्युगपदाविर्भावोनुपपन्नः।
भक्तयोः समानत्वाङ्गीकारो विरोधापत्ताहि निगमकाभावाच्चैकत्र मा यथा प्रदर्शयतानि च नवक्तयुक्तमिति शंकाप्येता
भ्यां सूत्राभ्यां निरस्तेति ज्ञेयं ब्रह्मणो व्यापकत्वाल्लीलपथ्यतेन सह भेदाच्च णत्वादेकस्मिन् भक्ता यथा ब्रह्मणा सह लीलापदा-
र्थानामाविर्भावं तत्त्वथैव तदेवान्यत्रापि भक्तसमानदेशाविर्भावं तीति सर्वं सामंजस्यात् ननु व्यापकत्ववत् पूर्णानंदत्वय
वीर्यादयोपि धर्मास्तेषु प्रतीताभावेषु तान्चैवमास्तिरवसंभावनाथापत्स्यमेच सप्रपंचयतिपत्तः एवं सत्यव्यापकत्वमपिनव
क्तुं शक्यं तत्त्वस्यत्वादत उत्तरे पठति आनंदादयः प्रधानस्य पूर्णानंदस्य गोदक्षः प्रधानस्य धर्मिणो ब्रह्मण एव धर्मा लीलाप।

अ·पा· चडुत्तराच्च तैत्तिरीयकेऽन्नमयादिनिरूपणे पुरुषविधत्वं तेषां निरूप्य तस्यैष एव शारीर आत्मा यः पूर्वस्येति सर्वत्र निगमयते त
२६ च्चानन्दमयपर्यन्तं शारीरात्मत्वकथनाद्भवति तेषामयः शारीराभिमानी जीव एव कश्चिदुक्तो न ब्रह्मैव तत्र शरीरपदाज्जीव एव भवि
तुमर्हतीति तथा सत्यानन्दमयस्यापि ब्रह्मत्वे नोपपद्यते उच्यते च भार्गव्यां विद्यायां मन्त्रे ब्रह्मेति च व्यजानादित्यारभ्यानन्दमयपर्यन्त
मानन्दो ब्रह्मेति व्यजानादित्येतत्पाश्चात्याब्रह्मत्वमित्युभयतः पाशा रज्जुरिति प्राप्तमत उत्तरवज्जीववदात्मगृहीतिरात्मश्रुते
स्तस्यैष एव शारीर आत्मेति यत्तदुत्तरात् यः पूर्वस्येति सर्वत्रोक्तत्वात् सर्वेभ्य उत्तरस्मादानन्दमयस्तस्माद्धेतोरित्यर्थः अन्नमया
26 दिषु रचिषानन्दमयस्यैवोक्तत्वं तच्छारीराभिमानित्वात्तत्स्थापनं यथा तथानन्दमयादिकरणे प्रपञ्चितमस्माभिः अथवान्योऽन्त
र आत्मेत्यन्नमयादन्यत्र सर्वत्रोक्तत्वात् पूर्वं पूर्वं निरूपितो यः स उत्तरोत्तरस्मिन्नुच्यते तथा च यः पूर्वस्येति श्रुत्येतत्स्वतः पूर्वनिरूपि
तं च निरूप्य प्रकृतस्यात्मग्रहणं कथनं यच्चडुत्तरादिति एवंवत् अन्नयादिति चेत्स्यादेव यथाश्रवणात् न तु सर्वं वान्योऽन्तर आ
त्मेति श्रुत्या प्रत्येकमन्नमयादीनां भेदनिरूपणाच्छारीरपदाच्च भिन्नोऽपि भिन्नो जीव एवात्मा शारीराभिमानी सर्वत्रोच्यते आनन्द
मयेऽपि तथोक्तिरपीत्यात्मत्वानन्दमयस्य ब्रह्मत्वेन व्यापकत्वेन सर्वत्रान्तरात्मत्वे सर्वेषु शरीरेषु संबंध इत्याशङ्क्य तन्निरासायो
क्तेरर्थोपपत्तिमाह स्यादिना स्यात् आनन्दमय एवोक्तः सर्वशारीराभिमानी भवतीत्यर्थः तत्र हेतुरेवधारणादिति एष एवे
त्येवकारेणान्तरनिषेधपूर्वकमानन्दमयस्यैवात्मत्वनिर्देशादित्यर्थः कार्यव्याख्यानादपूर्वं तैत्तिरीयके पञ्चमेन तस्माद्वा एतस्मा
दात्मन आकाशः संभूत इत्युपक्रम्य महाभूतसृष्टिमुक्त्वा पृथिव्या ओषधयः ओषधीभ्योऽन्नम् अन्नात्पुरुषः स वा एष २६

वादिनश्चायातः शोकासंभवतीत्याचार्यैर्गोत्कान्तिरस्तानन्दरूपस्याविरुद्धा एव गुणा उपसंहर्तव्या न तु विरुद्धाः तथा
च पुच्छरूपे पक्षादि विनत्वमिति न तदुपसंहार्यमित्याशंक्याह इतरे त्वर्थसामान्यात् इतरे पुनस्तद्रूपे विरुद्धत्वेन ये भासमा
ना धर्मास्तेप्युपसंहर्तव्याः तत्र विरोधव्यवच्छेदज्ञापनाय तत्र शब्दः तत्र हेतुरर्थसामान्यादिति अर्थः पदार्थश्चानंदमयत्वलक्ष
णस्तत्समानत्वादेकत्वादित्यर्थः आध्यानंदमयाधिकरणोक्तप्रकारेण प्रियत्वादिधर्मास्तेषामेवोपसंहारः कार्यो न तु
पुच्छरूपे पक्षादीनामपीत्याशयेन पठति आध्यानाय प्रयोजनाभावात् आनंदस्वरूपस्यैव चेतो धर्मी भक्तिमार्गीयाः प
पेक्षत्वादेतो चेत्ते प्रियत्वप्राधान्यादयस्तेषामेवं ध्यानमासमेता ध्यानेन तदर्थं ये धर्मा उपयुक्तास्त एवोपसंहर्तव्या ना
न्ये तत्र हेतुः प्रयोजनाभावादिति ध्यानपदार्थस्यतावद्भिरेव सिद्धेरधिकोपसंहारे तत्प्रयोजनाभावादित्यर्थः अन्येषामनुपसंहारे
हेत्वन्तरमप्याह आत्मशब्दाच्च प्रियमेवेत्यादिना येोक्तत्वादेतोक्तानां प्रियप्राधान्यादीनामेव भावना कार्या नत्वन्यथाश्रुता
नां शिरःपक्षादीनां तेषामविवक्षितत्वात् तत्र हेतुरात्मशब्दादिति आनंद आत्मेत्यनेन पूर्वोक्तानां प्रियःप्राधान्यादीनामात्मा
त्मकानामात्मास्वरूपमानंद इत्युक्तं अयमेषोऽन्तःसम इति च रूपमाणत्वात् स्वस्य च स्वापिभावात्मकत्वात्तस्य चानंदमयत्वाच्च
प्रियविषयलीलामध्यपातिभक्तज्ञानप्रकाराणामपि रसात्मकत्वेनानंदरूपत्वात्तेषामुपासनानुत्तमाधिकाराभावात्
शिरःपक्षादिरूपेण कार्यैतिभावयतो युक्तिस्तथान्यरूपयत् एतेन यत्परपरासंबंधेप्युपासमहर्ते किंपदचदिवाच्य।
मितिज्ञाप्यते एवं सत्युपासनामार्गीयाध्यायस्य विभूतिरूपनत्वमूलरूपयज्ञयोगेनेति वाक्यादिति ज्ञेयं आत्मगृहीतिरितर

अ.प्र. प्रियत्वमस्य चानेन्यच्छ्रुतौ तथेहापि प्रेयः पुत्रादित्यादिकथनाज्जीवात्मैव भवितुमर्हतीति प्राणस्याहंकार्याख्यानात्पूर्व-
२८ मिति उतः पूर्वमादायते प्राणाश्चैव प्राणो नाम भवति वदन्वाक्रूपश्चक्षुः शृण्वञ्छ्रोत्रं मन्वानो मनस्तान्यस्यैतानि कर्मना-
मान्येवेति तथा च प्राणनवदनादिकार्यैः कृत्वा प्राणवागादित्वेनैकस्यैवात्मन आख्यानात्कथनात्पूर्वं एवं पुत्रवि-
त्ताद्यभिमानदृष्ट्या येन वाऽपरे पन्थाः कामाय पत्युः प्रियो भवतीत्यादिनात्मप्रियत्वेनोच्यते तस्मादिदमात्मशब्दवाच्यम-
चेत्यर्थः लोके हि प्राणवाक्चक्षुरादीनामेव तत्तच्छब्दवाच्यतानन्तरं तावत्प्राणएवात्रेष्टुतिराहेश्वरो हि तथाप्यादिति
अत एव प्रेयोऽन्यस्मात्सर्वस्मादन्तरतरं यदयमात्मेत्याह अन्तरो जीवात्मा ततोऽप्यतिप्रायेणान्तरमन्तरतरं ब्रह्मरूपो ज्ञानम-
स्वरूपमेव भवितुमर्हतीति एतेन विग्रहस्य चात्मरूपत्वं सिध्यति तेनाविकृतत्वपरमानन्दत्वादयोऽपि धर्मा उपसं-
27 हर्तव्याः ननु विग्रहे चक्षुःश्रोत्रादीनां केवलत एव प्रतीतेरात्मन एकरसत्वादुक्तकर्मनामत्वं ब्रह्मण एव तु यद्यन्तर्भिन्ना-
शेकान्तरपदेति सन्मानएवेचाभेदात्तत्वोऽस्मत्यर्थतथाचैवमपि सति श्रोत्रचक्षुरादिकेवलत एव प्रतीतावपि सति समान-
एव एकरूपेणत्वविषमस्तत्र हेतुरभेदादिति चक्षुरादीनां ब्रह्मत्वेन परस्परमभेदादित्यर्थः अत्रेदमाकूतं तैत्तिरीयोपनि-
षदं पुरुषएकाकामी तिश्रुतेरुषनिषवेद्यमेव ब्रह्मस्वरूपं तत्प्राणन्नेव प्राणो भवति वदन्वागित्यादिरूपाः प्रतीति-
यतेऽहि यत्र ज्ञानस्यान्स्वरूपाणि वरहस्तलज्जस्तत्तच्छब्दवाच्यं भवतीति वदति नहाव्यतात्वव्यवहार्यत्वं सचतन्देत-
त्मेयः पुत्रादित्यादिवाक्यैकवाक्यतया निरुपाधिस्तत्त्वतामेव व्यवहार्यत्वं तज्ज्ञाप्यते सचाविर्भूतेव तात्स्वरूपएवसंभ २८

ष पुरुषोऽन्नरसमय इति एतद्येनन्स्योत्पत्तिस्थितिलयहेतुत्वमन्नकार्यत्वं च ब्रह्मोपासनत उच्यते मगवहणमेवादेचा॥
न्नं च ब्रह्मेति व्यजानादित्युच्यते तत्र स वा एष पुरुषोऽन्नरसमय इत्यनेन न पूर्वोक्त एव पुरुष उच्यते ऽजन्नड्डिन्न इति भवति॥
संशयः किमत्र स्वक्तः पूर्वोक्त एवेति यतः पूर्वोक्तं ब्रह्मैवेति तु स एव स वा एष इत्यनेन प्रत्यभिज्ञानं प्रतीयते तत्र ब्रह्मत्वेनो॥
पासनाकार्यत्वाभिप्रायेण ब्रह्मत्वेन स्तूयत इति प्राप्तमाह कार्यात्ययात् पूर्वमिति पूर्वस्मान्न कार्यस्य पुरुषस्या
ख्यानात् स वा एष इत्यनेनार्थिमश्रुतिभिर्ब्रह्मत्वेन प्रतिपादयितुमन्नरूपमेवोच्यते न तत्पूर्वमित्यर्थः स चाप्येष इति
प्रत्यभिज्ञानमिति यदुक्तं तत्र अन्नात्पुरुष इत्यनेनाधिभौतिकत्वनिरूपणात् स वा एष इत्यनेनाध्यात्मिकत्वनिरूपणाद्
भयोरभेदात् अत एव संशयाभावाद्धर्वीनस्य येन एव वद्त्यमागाः पुरुषः सः आध्यात्मिकत्वेन प्रसिद्धोऽन्नरसमय इ॥
ति अन्यथा ब्रह्मात्मकतयोलक्षणसाधनेनाधिकारे संपद्येत च ब्रह्मेति व्यजानादिति न वदेत न चातदपि तत्त्वात्वेन स्तू
यत इति वाच्यं श्रुतेः प्रभाकरत्वापत्तेः आनन्दमयोऽन्नमेवमेव निरूपणाच्च अत एवास्याध्यात्माग्रे निरूपितोऽयः पूर्वस्येति
सत्यादिदैविक आनन्दमयः अथवा वाजसनेयिनां शाखायामात्मेत्येवोपासीतेत्युपक्रम्य तदेतत्प्रेयः पुत्रात्प्रेयो वि
त्तात्प्रेयोऽन्यस्मात्सर्वस्मादन्तरतरं यदयमात्मेत्येतदग्रेन्यस्य प्रियत्वे निराकृते श्रोवित यश्चात्मानमेव प्रियमुपासी
तेति पठ्यते अत्रात्मोपाधिकत्वात्सर्वत्र प्रियत्वस्यात्मशब्देन जीवात्मन एव प्रियत्वेनोपासना विधीयते इतीश्वरपदात्पर
मात्मन इति भवति संशयः किमत्र युक्तजीवात्मन एवेति उतः यथाश्वदत्र आत्मोपाधिकप्रियत्वात्मा जीवात्मन एव

भ.गी. तीति चेत्तथा यस्त्वं तरङ्गे भगवद्भक्त्येकस्याविर्भूतं भगवद्भक्तं ज्ञात्वैतद्भजनेनाहं भगवन्तं प्राप्स्यामीति ज्ञात्वा तमेव भजते।
२८ स भक्तिमार्गीय इति भक्तहृद्याविर्भूतिरूपउपसंहारोऽथ मोगाणां तेन न कार्य इत्यस्मिन्मपटति न वा विशेषात्तस्मान्नुपसंहारे।
तरविशेषादिति अस्य भक्तभक्तत्वेन तद्भजनं तद्भजनरसास्वादनेन विस्मृतत्तदाविष्टभगवद्भक्तत्वेन तत्तिरोधाने
नवा तदाविष्टभगवति गुणोपसंहारे वा भक्तोपासनाया विशेषाभावादित्यर्थः अनुपसंहारस्याबाधकत्वाभावज्ञा
पनाय पदाग्रहाविशेषादिति वा एवं विहितत्वेन भगवदाकारादिषु भजनं कुर्वन्तस्तुकरूपभक्तसंयोगे तद्भजनेन च।
38 पूर्वस्मादधिष्ठं रसमनुभूतवानिति रसास्वादविशेषाद्गुणोपसंहारेऽमनकरोतीत्यनुवादः विहितत्वेन गुणोपसंहार
पूर्वकोपासनापानीरसत्वेनानादरज्ञापनाय वा शङ्कः भगवदवतारस्थोऽपि वादरायणः प्रासङ्गिकेऽपि भक्तिमार्गस्य गुणानदी
परस्यावेशपरवशत्वस्वाभाव्यमनुक्तवान् अपि च उपसंहारो हि तत्रानुक्तानामन्योन्योक्तानां गुणानां तत्र सत्त्वेन ज्ञा
नमात्रे उक्तरूपभक्तोपतद्भजनीयो भक्त एवालौकिकाननुभावान् भगवान्मत्प्रत्यक्षदर्शीप्रतीति न तत्रोपसंहारापेक्षा गंधो
पीत्यन्नेपाटति दर्शयतीति वनन्तभक्तभक्तः स्वस्मैवेत्यलौकिकवीर्यं दृष्टान्तदाविष्टभगवति तत्संभारकत्वसंपत्त्यादीनाम।
पि तदाज्ञापेक्षित्वं दृष्टान्तफलोक व्यापकत्वस्योपसंहारकरिष्यतीत्याशङ्क्याह संभृतिद्युव्याप्त्यपि चातः रायणीयानां
विलेखपधाते ब्रह्मज्येष्ठा वीर्या संभृतानि ब्रह्माग्रे ज्येष्ठं दिवमाततान ब्रह्मभूतानां प्रथमेन्तु जज्ञे तेनार्हति ब्रह्मणा स्प। २८
र्द्धितुं क इति अस्यार्थस्तु अन्ये हि प्रबुद्धः सहायान पेक्ष्य विक्रमैः संभिपतेनेन तत्परगणान् एवनिपतत्पूर्वभावित्वरूप

वति एवं सति तत्र भक्तैर्भगवद्विग्रहे तत्तदवयवेषु भेदेन यथा यथा व्यवह्रियते तत्तथा तथैव तत्तदेकमेवाखंड
सच्चिदानंदरूपब्रह्मेत्यर्थः संपद्यते एवं चिद्ग्रामो लोके न प्रसिद्ध इत्यसंभावनास्याज्जनदृभावाद्यायाश्रेश्रुतिराह एषो ह्येन
घास्पादिति एतेनाविर्भूतरूपे व्यापकत्वैकरसत्वसच्चिदानंदत्वादयो धर्मा उपसंहृता व्याख्याताविर्भूतेपीति।
स्थितं एवं सत्याविर्भावेऽनाविर्भावेपीश्वरः समानः तत्राविर्भावे कास्वतागत्तकान धर्मानादायाविर्भवती।
तिवेत्कश्चिदकमनाविर्भूतस्यापि एवंस्याविर्भूतप्रकारे यो वा भेदादित्यपि सूत्रार्थः सूत्रकाराभिमत इति ज्ञातव्यं च
कारेणाविरुद्धसर्वधर्माश्रयत्वं समन्वीयते एवं साक्षादाविर्भूतभगवद्रूपे पूर्णानंतधर्मास्तदुपासकेनोपसंहर्
तव्या इति सिद्धं अथ यत्र कार्यचिकीर्षया जीवे स्वयमाविर्भवति तदा चेशानंदधर्मा अपि केचित्तस्मिन्नाविर्भवंति तत्
त्रोपासकेनाविलक्षणधर्मोपसंहारः कर्तव्यो न वेति शंकासमाधाने विकल्पेनाह सूत्राभ्यां तत्रादौ विधिपक्षमा
ह संबंधादेवमन्यत्रापि अन्यत्रापि जीवेप्येवं ब्रह्मणो वोपासना कार्या नत्वहेतुः संबंधादिति अयोगोलके वह्ने।
रिव तस्मिन्नावेशलक्षणः संबंधोस्तीति तत्त्वेन व्यपदेशाज्जातघेत्यर्थः अत्रेवेत्तेयंस्मयं तु जीवो नाविष्टभग
वत्तमहस्पापासउ तिज्ञानानि चेत्तदा न स्वजीवगामित्यत्फउपासना किंतु ब्रह्मगामिन्येव तत्रानिलधर्मोपसंहारस्तत्।
किंचिद्बाधकं यत्र ब्रह्मत्वेनैव ज्ञातो पास्तः तत्रापि ते यथा यथोपास्ते तत्तथैव भवति तद्धेनान्भूत्वावतीति श्रुतेर्वा।
दो जीवत्वबुद्धिनिषेधाच्च तत्पातंचपादहराउपासकत्वउपासनाविद्धार्थे तत्फलदानापेचताहरूपो भगवानाविश

अ·ए· तिश्रुतेः केवलोपनिषद्वेद्यं ब्रह्मणोंतरवेद्यांततन्माऽहंनस्यशिष्यरूपेणाप्रपन्नस्य बुद्धिभक्तत्वाभावात्भगवद्वाक्येनिर्वि
२६ चिकित्सविश्वासाभावात् स्थित्वेनैव्याप्यत्वात् नतादर्शापनादर्शादेशाकालापोहपनिषदामवक्तव्यत्वात् गुरुरूप
ताहशरूपेनिःश्वसितविदोक्तमजनकस्यत्वात् दृष्टमपिस्यत्वाभगवान्सुकृपान्नमोवाक्यमुक्तवान्स्यतिरूपाणिनः
नोब्रह्मविचारतान्यमुदाहृत्यचिंत्यते पुनश्चभगवाननंतदधिकारेणब्रह्मविद्यांतिरूपत्वकृपालुतयासर्वमुद्यतमपि
23 त्यादिनाभक्तिप्रपन्नाएवोक्तवान् अतोगत्वेनपूर्वमसर्वनिर्णयाःउक्ताःउत्पन्नवमेयतत्त्वेवाज्ञेनविज्ञानात्करिष्यवच
नेतवेति चकारान्निमत्तभजनिश्वासोप्युच्यते व्याप्तस्यापिभगवद्वाक्यानोशत्वाददोषोदोषः उपक्रमवलीयस्त्वमाशंक्य
परिहरति अर्भकाकस्त्वात्तद्व्यपदेशाच्चनेतिचेन्नतिचाय्यत्वादेवंव्योमवच्च नतुव्यापकस्येश्वरस्यहृदयदेशस्थिति
रश्रुत्काब्रीह्यादिरूपत्वंच अतःअर्भकमल्पकमोकः हृदयेस्थानंयस्यतत्त्वात्ब्रीह्यादितुल्यत्वाच्चनपरमात्मावाक्या
र्थइतिचेत् न निचाय्यत्वात् पूर्वंप्रथमहृषणोपरिहरतिनिचाय्यत्वेभक्तोनुवहिरपीतिविशेषः द्वितीयंपरिहरतिप
वेव्योमवत् एवंब्रीह्यादितुल्यतपायत्मतिपादनचतद्विषयभूतानरत्नाख्यापनायपथाचत्वारउपरवःप्रादेशमात्राउ
तितस्मात्तत्हृदयाकाशेमकदस्यसच्चिदानंदस्वरूपसर्वतःपाणिपादांतमन्तस्वरूपमिति पूर्वपक्षसिद्धांतयोश्चकारहृय २६
मेतादशवाक्यांतरेपूर्वपक्षसिद्धांतयोराधिक्योपमनिसमच्चपार्थंतेनातएवप्राणाद्यतिवद्बुद्धिकरणांतरमपिमुक्तिनमि

प्रमाणशरीररूपत्वाभावान्नवाक्यार्थो जीवः पूर्वपक्षस्यैव विवृतत्वान्न शङ्क्यः विज्ञानमयेऽन्तःप्रमाणप्रविवेकेन धर्मे
सैवोपासना ननु प्रामाण्यतादृशरूपफलाभिप्रायेण भविष्यतीति परिहरति कर्मकर्तृव्यपदेशाच्च एतमितः प्रेत्याभिसं
भवितास्मीति यस्य स्यादद्धा न विचिकित्सास्तीति ह स्माह शाण्डिल्य इति श्रुतेः फलवाक्ये एतं प्राणशरीररूपं कर्मत्वेन ध्येय
त्वेन प्राप्यत्वेन च व्यपदिशति कर्तृत्वेन च शारीरं व्यपदिशति न च भजनीयरूपाकर्षेणैतादृशफलं सिध्यतीति वक्त
राध्यः अधिकरणसम्पूर्णत्वद्योतकश्च शब्दविशेषात् इदमाम्नायते यथा व्रीहिर्वा यवो वा श्यामाको वा श्यामाकतण्डुलो वै
वमयमन्तरात्मन् पुरुषो हिरण्मय इति तत्र संशयः हिरण्मयः पुरुषः किं जीवः उत ब्रह्मेति उपक्रमबलीयस्त्वे जीवः
उपसंहारबलीयस्त्वे ब्रह्मेति घेत्रैकस्यान्यपरत्वेनैकार्थता संभवतीति तद्वीपरस्यमिति सिद्धे पूर्वत्तत्रैव तत्र चतुर्विधभूतनि
रूपणार्थं जीवस्योपासनार्थमात्रस्यानर्हत्वे तत्प्रतिपादकमिदं वचनं फलतो हिरण्मयत्वमिति न त्वेनादृशाभासमानहे
ब्रह्मणोऽप्युक्तं श्रुतौ जीवप्रतिपादकमेवेदं वाक्यमिति प्राप्तेऽच्यते शब्दविशेषात् हिरण्मयः पुरुषो न जीवस्य फलम
पितृत्वमेव फलत्वात् नाप्यपनियमः तस्यामेव स्तनीलपरत्वनि अतः शब्देनैव विशेषस्योक्तत्वात् तन्न हिरण्मयः पुरुषो
तावः ननु हृदयो विद्यमानत्वात् अभिमान्येव जीवो गृह्यतेति चेन्न तत्राह स्मृतेश्च ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन ति
न तिष्ठति इति ननु सर्ववेदान्तोपनिषःसारभूतस्य भगवतो वाक्यस्य कथं स्मृतित्वमिति उच्यते नेत्योपनिषदं पुरुषं पृच्छामी

अ.ए. मभिधीयतेअत्तावाचराचरग्रहणात् अत्ताभगवानेव क्रतुः चराचरग्रहणात् चरंसर्वंप्राणिवर्गंपरिभ्रमन्नस्तुः अ
३० वरंब्रह्मतत्त्वरूपंकस्यापिचलयितुंनयोग्यंअत्तातज्जीवोभवितुमर्हतिप्रत्याप्तिप्रयोदृष्टुःप्रस्तापयनितिलंघनादितिन्यायात्
अस्मदादिप्रतिपत्त्यर्थंतुलौकिकवद्वचनंभोक्तृत्वापप्रलयकर्तृत्वानाप्रसक्तत्वंसर्वत्रविद्यमानस्याप्यज्ञापमानत्वात्
फलतः स्यानात्तानुमक्तं ब्रह्मतत्त्वयोरपिमोक्तार्थेतित्वात्स्वस्तमेवंधमात्रेणभगवतिमोक्तरिप्रवेशार्थंयोगरूप
मेवोपनत्वप्राणानातत्रैवसमवलयात्मस्वरूपितत्रैवलीनोसौजन्ममरणाद्यभावायभगवत्स्वेवप्रविशति तस्माद
30 स्मिन्वाक्येब्रह्मतत्त्वमस्तुतोभोगपत्वेनग्रहणादत्ताभगवानेवेतिसिद्धं नन्वकिमित्येवंप्रतिपाद्यते पूर्वपक्षन्याये
नुपमोन्योवासखुसाधनीकृत्यस्यवशेसर्वंकरोतीतिजीवावाक्यमेवकिंनस्यादित्यतआह प्रकरणाच्च प्रकरणा
द्धीदंब्रह्मणःनजायतइत्यारभ्यास्मानोहरंब्रजतोन्यादिनामाहात्म्यवदन्नेतेचब्रह्मतत्त्वेचेत्याह्यत्रातः प्रकरणानुरो
धात्पूर्वोक्तप्रकारेणब्रह्मवाक्यत्वमिति अन्यथाप्रकृतहानाप्रकृतकल्पनेस्यातामितिचकारार्थः गुहांप्रविष्टा
वात्मानौहितद्दर्शनात् तस्मैवास्मिन्पचत्योतेसेतेपिवेतोसुकृतस्यलोकेगुहांप्रविष्टौपरमेपरार्द्धेछायातपौब्रह्मविदोवदन्ति
पंचाग्नयोयेचत्रिणाचिकेताइति किमेतद्ब्रह्मवाक्यमाहोस्विदन्यवाक्यमिति अस्यवाक्यस्यानेरशेषत्वेजीवप्रकरणाप
तितत्वात् नब्रह्मवाक्यत्वंपूर्वशेषत्वेनब्रह्मवाक्यमितिहिप्रकरणनिर्णयः सध्येपाहदेवंसंदेहः अर्थविचारेतुहिव ३०

ति संभोगप्राप्तिरिति चेन्न वैशेष्यात् बाधकमाशंक्य परिहरति यदि सर्वेषां हृदये भगवान् जीववन्निष्ठति तदा जीवस्ये
व तस्यापि सुखदुःखसाक्षात्कारस्तन्मायतादिपरिग्रहस्य प्राप्नोतीति चेत् न वैशेष्यात् विशेषस्य भावो वैशेष्यं तस्मात्
सर्वरूपत्वमानेन तद्रूपत्वेऽस्य कर्तृत्वं विशेषमज्ञात्वा ब्रह्मणि वर्तनेन तनीवेड इति जीवस्येव भोगो न ब्रह्मण इति वैशेष्यपदा॰
द्यमर्थः सूचितः अपत्तित एव भोगो नानपेक्षित इति ततस्तस्य भोगाभाव एवाधिमाधिकरणविरोधात् यद्वैद्वि
पाधिष्ठादेवानां तत्वमप्याद्दिवाकेन जीवस्यापि तथात्वे तस्यापि तद्रूपत्वं भविष्यति अत्ता चराचरग्रहणात् कठवल्लीषु
पठ्यते यस्य ब्रह्म च क्षत्रं च उभे भवत ओदनः मृत्युर्यस्योपसेचनं क इत्था वेद यत्र स इति अत्र वाक्ये ब्रह्मक्षत्रयोरोदनत्व
वदनात् पञ्चहार्थस्य भोक्तृत्वमाह तत्र संशयः किं जीवो ब्रह्म वेति सच्चिदानन्दरूपत्वं सर्वोपास्यत्वं पूर्वाधिकरणद्वयेन
सिद्धं सर्वभोक्तृत्वं साधयति ब्रह्मक्षत्रयोरशक्यवधयोः सर्वमारकस्य च मृत्योर्भक्तापि ता जीवो न भवत्येवेति कथं संदे
ह इति चेत् उच्यते ओदनोपसेचनरूपकत्वात् जीवधर्मत्वस्यानाज्ञानाच्च न हि सर्वगतस्य स्वहृदयेपि प्रतिभासमा॰
नस्य करस्थ्येवेदपञ्च सद्रूपज्ञानमप्युपपद्यते अत्तालौकिकसामर्थ्यात्संदेहः तत्र निषिद्धतालौकिकभोजनवन्निरूप्य
माणत्वात् स्यानाज्ञानाच्च कश्चिदुपासनोपचितालौकिकसामर्थ्यो महादेवादिरत्ता भविष्यति न तु तद्धि रुद्रधर्मो भ
गवान् भवितुमर्हति अक्लिष्टकर्मत्वादिधर्मवान् तस्माज्जीव एवोपासनोपचितमहाप्रभावो वाक्यार्थ[illegible]वेत्प्र

ब्र.सू. यथाभिलषितभोगो भगवति स्थितः प्रकारान्तरेणापि स्मृतं ॥ सत्यं परं ब्रह्मेति ऋतसत्ययोर्ब्रह्मत्वप्रतिपादना
३१ त्स्वरूपामृतं यथानावरो स्वकृतमपि ब्रह्मैव तस्मान्न कृतस्य च्यावेतदिति श्रुतेः मृग एव लोकेऽपचारात्तत्षष्ठी अन्तरेवा
परमापराश्चेऽपि रि तन्न तत्त्वानापरिदृश्यमानत्वात् छायाप्रतिमानरूपं प्रागुपगतस्य जीवस्थापितत्वान्नयैनो
पि विशिष्टब्रह्मप्रकटनेऽदत्वात् आतपः परोत्तवादः कोऽत्र ये पितङ्घादूरति च याणो ग्रहणं अतः प्रकृत एवायमि
ति हि पाह्यार्थः नन्वप्रकृतत्वात् कथमेवमिति तत्राह न दर्शनानन्तरोर्दर्शमनन्तर्गतेन तस्मात् जीवब्रह्मणोः प्रति
पादनीयत्वात् येयं प्रेते विचिकित्सा मनुष्ये अस्तीत्येके नायमस्तीति चैके एतद्विद्यामनुशिष्टस्त्वयाहमिति जीवः ।
32 पृष्टः अन्यत्र धर्मादन्यत्राधर्मादन्यत्रास्मात्कृताकृतात् अन्यत्र भूताच्च भव्याच्च यत्तत्पश्यसि तद्वदेति ब्रह्मापि पृष्टः
अन्यत्रदमदन्यत्रास्मात्कृताकृतात् अन्यत्र भूताच्च भव्याच्च यत्तत्पश्यसि तद्वदेति ब्रह्मापि पृष्टे तत्र ब्रह्मनिरूपणं जीवे
निरूपयन्तउभयोस्तुल्यत्वेन महाभोगेति निरूपयन् फलार्थं मध्ये स्वरूपं कीर्तयति अतो ब्रह्मवाक्यमेवैतदिति सिद्धा
विशेषणाच्च विशेषणानि पूर्वोक्तानि जीवब्रह्मणोरेव संगतानीति अग्निमेवाश्रमात्मानेरथितेवि हि सोधनः पारमा
प्नोति तद्विष्णोः परमं पदमिति जीवप्राप्यं ब्रह्मादेः अनतउभयोरेव सर्वव्याहृत्याकथनादग्रिमग्रन्थस्यापि लोचनपामो
दं ब्रह्मवाक्यमेव ह्यस्वयमिति निःसंदिग्धं चकारः प्रकरणक्रमसंबंधपपत्तिसमुच्चयार्थः अन्तरउपपत्तेः य एषोऽक्षि ३१

चरनिर्देशात् पूर्वशेषत्वे बुद्धमक्षजीवौ भविष्यतः उत्तरशेषत्वे त्विन्द्रियमनसी वक्ष्यमाणत्वात् पिनब्रह्मवाक्ये द्वयोर्मध्ये
न प्रतिपादनात् ब्रह्मवाक्येऽपि न प्रयोजनसिद्धिः अप्रमत्त्वेतदुपनिषत्त्वागाढत्वाच्चा निर्धाराज्जीवब्रह्मपरत्वेऽपि तत्प्रारम्भे
दात् ब्रह्मपरतैव वाक्यस्य युक्तेति तथापि कस्यानिमपक्षत्वे प्रकरणस्यार्थस्यैवेति उभयोरपि संदिग्धत्वबाधयुक्तो द्विवाय
तिचेत् उच्यते संदेहवारकं प्रास्त्रपदशत्वात् निर्णयः जीवात्कार्थपाठेन द्वयोर्वाक्येऽपि नद्ध्यतिः गुहातप्रशब्दाभ्यां
मित्यर्थः ऋतपिबन्ताविद्यन्त्येवं संशयः किं जीवबुद्धी निरूप्यत इत्याहो स्विज्जीवब्रह्मणी वेति तत्र ब्रह्मप्रकरणस्यासामा
न्यत्वात् स्वविज्ञानवान्भवतीत्यत्र विहृद्धविहितो बौद्धत्वात् तद्धर्मभयोः प्रथमनिर्देशात् नितिः संशयेऽपि जन्तेस्व
र्गापवर्गलक्षणस्य स्वमार्गहृदयस्यापि विहितत्वात्सुकृतलोकत्वं गुहां तत्त्वविचारो हृदयं वा जात्यपेक्षपात्त्वेकवचनं
परमपरार्धं सत्यलोकः तत्रोभयोर्भोग्मात् अविद्यमापि द्वितप्रकाशत्वात् अविद्धः छायातेब्रह्मज्ञानेनातिप्रकाश
त्वादातपत्वे विद्धः स्वरूपे ब्रह्मविदो वदन्ति ये च चाग्नयः त्रिणाचिकेताश्रुतेः इदिप्रमत्तसार्थत्वचेतनत्वात्नवाक्या
र्थंगतिः वाक्यार्थयोर्गविहिशेषणनिर्णयः नस्माद्बुद्धमक्षजीवपरत्वे पायंसन्नत्वान्नप्रकरणपाराद्ब्रह्मवा
क्यमिति एवं प्राप्ते उच्यते गुहेहृदयाकाशः तत्र सकृदेकस्मिन् प्रविष्टौ जीवपरमात्मानावेव च अनेनतीवात्मनानव
प्रविश्येत्युभयोः प्रवेशश्रवणात् न त्वेकस्मिन् हृदयाकाशे जीवहर्षप्रवेशुमहेति मर्थस्त्वेवं संभवति पूर्वाधिकरणे

हि

अ०ए० घ्रैवैणि पुरुषो दृश्यत इत्यादि तिस्मादि त्रिपुरुषो ब्रह्मैव सत्यविशिष्टाभिधानादेव वचनं न किमिति निर्वेद्येन ब्र
३२ ह्मवाक्यत्वं संपाद्यते उपासनापरत्वे को दोष इत्याशंक्याह सत्यविशिष्टाभिधानात् एतदमृतमभयमेतद्ब्र
ह्मेति यच्चोपासना विधीयते न पश्यात्मेति तदाश्रमणादिवचनं व्यर्थं स्यात् तद्धर्माणां पूर्वमेव प्राप्तत्वात् न
स्यादमृतमानंदमभयं चित्तब्रह्म सत्तमस्त्विदानंदरूपमात्मेत्युक्तं भवति एष इति अक्षिपुरुषो निर्दिष्टः सत्य
विशिष्टमभिधीयते स च तोन ब्रह्मत्वाप्यायकत्वमिति सत्यमेव निर्दिष्टं अतः सत्यविशिष्टाभिधानादेव ब्रह्मवा
32 क्यमिति एषा मुख्योपपत्तिरित्येवकारः चकारात्सदादिभिरपि तस्मात् ब्रह्मैवाक्षिपुरुषः श्रुतोपनिषत्कगत्य
भिधानाच्च स्वरूपवैनातिस्मापि फलतो निर्णयमाह श्रुतोपनिषत्कस्य श्रुता उपनिषत् विद्या येन तस्य ब्रह्मविदो या
गतिः देवयानाख्या सात्तिपुरुषविदोप्युच्यते अथ यदु चैवास्मिन् शव्यकर्म कुर्वन्ति यदि च नार्चिषमेवाभिसंभवन्तीत्यु
पक्रम्य चंद्रमसो विद्युतं तत्पुरुषो मानवः स एनान्ब्रह्म गमयति एष देवपथो ब्रह्मपथ इति एतेन प्रतिपद्यमा
ना इमं मानवमावर्तं नावर्तंत इति ब्रह्मविदोप्येषैव मार्गः पुनराह अतिरहितः चकारस्तूक्तसमुच्चये नाधि
करणपूर्वत्वबोधकः अनवस्थितेरसंभवाच्च नेतरः इदमेवाधिकरणमुपनिषधमुखेन विचारयति ननूपासना
परत्वेपि सर्वमुपपद्यतां तद्धर्मव्यपदेशेनैवोपासनोपपत्तेः अतः सर्वो उपपत्तयो व्यपदेशविवड्डावेन संगच्छंत ३२

णि पुरुषो दृश्यत एष आत्मेति होवाचैतदमृतमभयमेतद्ब्रह्मेति तद्यद्यप्यस्मिन्सर्पिर्वोदकं वा सिंचति वर्त्मनी एव ग
च्छतीत्यादि श्रूयते तत्र संशयः प्रतिबिंबपुरुषस्य ब्रह्मत्वेनोपासनापरमिदं वाक्यं ब्रह्मवाक्यमेवेति वा विरुद्धार्थवा
चकत्वात्संदेहः तत्र दृश्यत इति वचनात्प्रतिबिंबवाक्यं ब्रह्मप्रकरणस्य च समाप्तत्वादेषा तेऽस्मद्विद्यात्मवि
द्या चेत्युपसंहारदर्शनात्तत्सिद्धार्थमुपासनापरत्वेन वाक्यस्य युक्तता अविरोधे हि ब्रह्मपरता उपास्यत्वेन ब्रह्म
धर्म्माणाममन्वयो भविष्यतीत्येवं प्राप्ते उच्यते अंतरः अक्षिमध्ये दृश्यत उक्तः परमात्मैवाज्ञातः उपपत्तेः उपप
द्यते हि तस्य दर्शनमार्षीः सर्वैर्ब्रह्मप्रपन्नवद्धिर्मतिदानेन तस्य स्थानस्योत्कृष्टत्वात्तत्र भगवंतमुपदिशति लोकं वाव
तेवोचन्नहं तु ते तद्वक्ष्यामीति महदुपक्रमाच्च प्रतिबिंबमात्रस्य च न पुरुषत्वनियमः तस्माद्विरोधाभावात्ब्रह्मवाक्य
मेव स्थानादिव्यपदेशाच्च एतं संयद्वाम इत्याचक्षत एतं हि सर्वाणि वामान्यभिसंयंति एष उ एव वामनीरेष हि सर्वा
णि वामानि नयति एष उ एव भामनीरेष हि सर्वेषु लोकेषु भातीति वामानि कर्मफलानि तेषामेव समतो हरत्वेन तद
र्थकर्मकरणात् कर्मफललयः कर्मफलदानं च प्रतदति स्वर्गापवर्गफलदावमुक्तः सर्वलोकेषु भाने च एष
उ तिनमेवाक्षिपुरुषं निर्दिश्य स्थानादिव्यपदिश्यते न हि प्रतिबिंबात्मनः स्थानादिव्यपदेशः संभवति चक्षु
रादेतत्त्वस्य वाक्यस्यापरमेवार्थः इंद्रविरोचनप्रजापतिसंवादे अथ योयं भगवोप्सु परिख्यायत उत्ताहरेनितय

ब्र.सू. ज्ञाविशिष्टा अन्य एवेति तत्र तन्नदाधेकल्पयोर्वर्त्तते अभिमानेन तत्सतादृशशब्दप्रयोगः अधिलोकादयश्च शास्त्रेवोत
३३ रेन्यत्रैव प्रसिद्धा योगाख्यायकाः पंचस्वधिकरणेषु अधिलोकमधिज्योतिषमित्यादि अतोधिदैविकादिशब्दायो॰
काः संतो न भगवति वर्त्तितुमर्हन्ते नाप्यन्येकल्पनीयापर्द्दमोउपचाराद्भगवति भवेयुः कल्प्यमानस्य सर्वात्मस्य
तत्सतादृशस्य भगवद्व्यतिरिक्तस्यासंभवात् तस्मादंतर्यामिब्राह्मणांऽज्ञाप्यश्रुतंसन्नदभिमानिदेवतास्तत्तिपरमेव
तन्नउपासनार्थं भविष्यति अज्ञाने चासंदेहे संदेहवइपपद्यते देहाभावेनाउतित्यपाद्या नतु निषिद्धसंज्ञा भगवतिक
33 ल्पयितुंशक्येति एवं प्राप्तउच्यते अंतर्यम्यधिदैवादिषु अंतर्यामी अधिदैवादिषु भगवानेव नान्यस्तादृशो भवितु
मर्हतीति तत्र वोक्तं भगवतिकल्पयितुं निषिद्धकल्पनमिति तन्न तादात्तद्धर्मव्यपदेशात् तेषांधर्माः तद्धर्माः तत्र युक्तिबोधका
तेविशेषभगवत्यपदिश्यंते सर्वेषां तत्तत्कार्यसामर्थ्यं च भगवतो नतत्स्वतस्तेषामिति एवंचसत्यन्यत्स्वंसेतामैतेभ
वंति तस्माद्ब्रह्मवाक्यमेवा अन्यथात्वधिकरणारचनासंतस्तद्धर्माधिकरणे न गतार्थत्वादप्युक्तैव न च संतंतमतद्धर्मा।
भिलापात् न तु ब्रह्मवादे श्रूयते यतिनो प्रसिद्धः जीवाब्रह्मजडानामेव प्रसिद्धत्वात् अतो नतर्यामिणः सांख्यपरिकल्पि
तस्य प्रधानयोगात् तादृशस्य ब्रह्मत्वेवाक्यः पुरुषार्थो भवेत न ह्यीश्वरेप्रकृतिधर्मा तु दृष्टमेतर्यामिणामन्येनेतादृशस्यप
निधनस्य भावात्सर्वेपदत्वाभ्येनस्तु तिपरतातत्मनतस्यावाक्ये तत्त्वमित्याशंकापरिहरतिनचस्मार्त्तमतत्तिप्रसिद्धस्मार्त्तं ३३

उत्पन्नं प्राप्त उच्यते उत्तरो नात्र वाक्यार्थः अनवस्थितेः अस्थिरत्वात् उपदेशकवाक्यत्वाद् उपदेष्टृदेवचलितत्वेन भ
वेत् तथा च वक्तृदीनाभावात् अनाप्तत्वेन दूरपरागमेवापगच्छति सद्वितीये सद्वितीयः उपासनाकाले च
सन्ततमनवस्थितिः द्वितीयोपासनायामपि श्रवणमननयोर्भिन्नविषयत्वादनवस्थितिः वक्तुरेव नियमे
गुरोर्निवृत्ते नसन्ततमनवस्थितिः किंच मननमाहात्म्यापास्तैकमत्यं तत्र चासम्भवपदानादरमेवत्वेन सम्भवति ।
स्यास्तत्वं च भवेदिति च कार्यार्थः तस्मादन्तःस्थानेन सहज एव योऽभगवान् स्थितः परमेव तद्वाक्यमिति सिद्धं व्या
पकमर्वगत स्यासर्वतः पाणिपादान्तत्वादानेदम् नित्यं भगवान्तेव श्रुवादेतेषु एवमर्थादाप्रमाणवादे वस्तुवादा
ज्ञानादिति अन्तर्याम्यादिदेवादिष्वतद्धर्मव्यपदेशात् परमेव लोकं परं च लोकं सर्वाणि च भूतान्यन्तरो यम
यतीत्यत्र यत्र ममाश्रूयते यः पृथिव्यां तिष्ठन् पृथिव्या अन्तरः यं पृथिवी न वेद यस्य पृथिवी शरीरं यः पृथिवीमन्त
रो यमयत्येष त आत्मान्तर्याम्यमृत इत्यादि तत्रादिदैवमपि लोकमधिवेदमपि यज्ञमपि भूतान्यध्यात्मं च
कश्चिदन्तरवस्थितो यमयितान्तर्यामीति श्रूयते तत्र संशयः किमेतत् याम्याधिदैवाधिष्ठ सर्वज्ञेकः एवं अ
ध्यात्मदैवादनामभेदाच्छ्रूयन्ते तेषामाविर्भूतत्वमुपदेशः इति न्यायनात्रापीश्वरत्वेन सिद्धमे
वाधिष्ठस्यैकत्वमभेदान्नदीयते अधिदैवादिषु भेदाभावादपि भगवत्तत्त्वपर्यन्तमपश्यतामः ।

ब्र॰सू॰ तिं परिपश्यंति धीरा इत्यादिश्रुतेश्च तदिक्षो ह्यमूर्त्तिः पुरुषः सबाह्याभ्यंतरो ह्यजः अप्राणो ह्यमनाः शुभ्रो ह्यक्षरात्परतः परः
३४ पर इति उक्तोपलक्षणं परतः इति निरूप्यम् अग्निर्मूर्द्धा चक्षुषी चंद्रसूर्यौ इत्यादिना रूपमनुक्तोपतः पुरुषात्सृष्टिमाह।
तत्रैकप्रकरणत्वादेकवाक्यतावक्तव्यात्तत्राक्षरपुरुषयोर्भेदः प्रतीयते तयोरुभयोरपि सृष्टिः तद्ब्रह्मवादे न स्या-
त्ते तस्मात्ताभ्यामतत्त्वेन प्रकृतिपुरुषयोः क्लिष्टलादन्यतरप्राधान्येनोभयोः सृष्टत्वेट भक्तैप्रात्मकत्वाज्ज्ञा-
नः रूपमपि सम्यक् सृष्ट्यपीनामशेषस्यत्वन्निरीतितिरोहितरूपत्वान्न ब्रह्मविद्याकिं तस्मान्निर्देवेति ब्रह्मविद्यावेदवि-
34 द्याउपचारादिति एवं प्राप्ते उच्यते अदृश्यत्वादिगुणकः परमात्मैव ब्रह्मविज्ञातेनैव सर्वविज्ञानात् तत एव वि-
द्यायाअपि परत्वे अतस्माभिर्ब्रह्मत्वेपुरुषस्यापितयोः पराभावः अभेदस्य गानात् एवं ब्रह्मवादः तत्र प्रथम-
मत्तरस्य ब्रह्मत्वमाहास्यदृश्यत्वादिप्रतिपादितगुणकः परमात्मैव उक्तः धर्मोक्तेः तथा त्वात्मभवतीह विष्णुमिति
उपं चोपनिषत्तत्रास्यात्र ब्रह्मवातिरिक्तासमञ्जस्यत्वन्निरस्ति पुरुषस्य ब्रह्मत्वे निःसंदिग्धमेवं शेषदानेदृतिरोभा-
वेन ब्रह्मात्तरमुच्यते परमात्मनि दृः पुरुष इति ब्रह्मविदाप्नोति परमित्यत्रैव तथा निर्देशात् तस्मादृश्यत्वादिगुणा-
कः परमात्मैव विशेषणभेदव्यपदेशाभ्यां च नेतरौ न तु पूर्वपक्षमाथेन ब्रह्मविद्यात्मायामपि स्मर्जि ब्रह्मविद्येवा-
सहैव ब्रह्मब्रह्मणीवेदितव्ये इति मन्त्रे चामूर्तं चैतन्यत्र विकारस्यैव ब्रह्मपदवाच्यत्व अतः प्रकृतिपुरुषयेव वाक्यार्थ इति ३४

सांख्यमतसिद्धमिति चेत् तादृशमेतद्यथाभिरूपमत्र भवितुमर्हतीति कुतः अतद्धर्माभिलापात् तद्धर्माणामनभि
लापात् तद्विरुद्धधर्माणां चाभिलापान्न ह्यत्र सत्वरजस्तमोगुणास्तत्कार्यं वा अभिलप्यते न हि द्रष्टृत्वादयो धर्मा यस्य पृ
थिवी शरीरमित्यादि तस्मात्सांख्यपरिकल्पितेनान्तर्यामिरूपमात्र भवितुमर्हतीति सिद्धान्तः एवं सति ब्रह्मधर्मा एवैते
भवन्तीति ब्रह्मत्वात् फलितमिति शारीरश्चोभयेऽपि हि भेदेनैनमधीयते नन्वेकत्वाद्येन शारीर एव भवतु को दोषः।
किमिति ब्रह्मपरत्वं कल्प्यमिति तत्राह शारीरश्चेत्यत्र न वर्तते शारीरश्च जीवो नान्तर्यामित्वाभिमतो नन्तदभिमानिरूपो
यस्य पृथिवी शरीरमिति वाक्यान्तरोधेन भवितुमर्हति ततोऽपि भिन्नत्वान्तर्यामितो वचनात् उभयेऽपि काण्वमाध्यं
दिना ब्रह्मणा हृदयेऽपि एनं जीवं भेदेनैवाधीयते ब्रह्मणा निःसन्देहार्थं समयत्र महतां यो विज्ञाने तिष्ठन्निति काण्वाः य आ
त्मनि तिष्ठन्निति माध्यन्दिनाः न चात्मशब्देनान्यः संभवति अन्येषां पूर्वमेव पठितत्वात् तस्मात्तेन हि जीवमाह तस्मादन्तर्यामि
ब्रह्मणो ब्रह्मैव वाक्यार्थ इति सिद्धम् अदृश्यत्वादिगुणको धर्मोक्तेः इदं केचिद्धि श्रूयते कस्मिन्नु भगवो विज्ञात इति पृष्टे वि
धेये वेदितव्ये द्वे इत्युत्तरमाह तत्र नामरूपात्मकजगतो विज्ञानार्थं नाम ऋग्वेदादिः रूपं शेषपरा च तत्र वेदादिविद्यापेन्न संदे
हः परापरविधेऽपि किमेषा सांख्यमतविद्या वा ब्रह्मविद्या वेति सांख्यधर्माभिलापात् संदेहः अथ परा यया तदक्षरमधिग
म्यते यत्तदद्रेश्यमग्राह्यमगोत्रमवर्णमचक्षुःश्रोत्रं तदपाणिपादं नित्यं विभुं सर्वगतं सुसूक्ष्मं तदव्ययं यद्भूतयो

ब्र॰सू॰ क्रमिति ब्रह्मविद्यैवैषेति सिद्धं वैश्वानरः साधारणशब्दविशेषात् अधिकरणं तु योगभोगमुपपाद्य पूर्वाधिकरणे
३५ अदृश्यत्वादिगुणकस्याप्रसंगादुपमन्यवन्तः स्यादघुतामाकारब्रह्मतामुपपादयितुमिदमधिकरणमारभते को
न आत्मा किं ब्रह्मेति आत्मानमेवेमं वैश्वानरं संप्रत्यध्येषि तमेव नो ब्रूहीति चोपक्रम्य द्युमूर्धत्वाद्याकाशवारिपृथिवी
नोऽस्य तेजस्त्वादिगुणयोगमेकैकोपासननिंदया च मूर्धादिभावमुपदिश्याम्नायते यस्त्वेतमेवं प्रादेशमात्रमभिवि
मानं वैश्वानरमुपास्ते स सर्वेषु लोकेषु सर्वेषु भूतेषु सर्वेष्वात्मस्वन्नमत्तीति तस्य ह वा एतस्यात्मनो वैश्वानरस्य मूर्द्धैव सुते
जाश्चक्षुर्विश्वरूपः प्राणः पृथग्वर्त्मात्मा संदेहो बहुलो वस्तिरेव रयिः पृथिव्येव पादावुर एव वेदिर्लोमानि बर्हिर्हृद
यं गार्हपत्यो मनोन्वाहार्यपचन आस्यमाहवनीय इत्यादि तत्र संशयः किं वैश्वानरशब्देन ब्रह्म प्रतिपादयितुं शक्यते न
वेति अर्थस्यातिसंदिग्धत्वात् संदेहः तत्रोपक्रमे ब्रह्मात्मपदप्रयोगो विज्ञानात्म किंचिद्रूपपादने त्वतद्धर्मोपवर्णनात्स
त लोकमाग्येनाब्रह्मत्वे वैश्वानरोपपद्यस्यैवेव सम्भिद्धः तथापि पूर्वकांडसिद्धत्वाद्देवतात्मपरिग्रहो युक्तः ततश्च संव
त्सरो वा अग्निर्वैश्वानर इति श्रुतेः संवत्सरस्य प्रजापतित्वाद्बहिरण्यगर्भोपासनापरमिदमिति गम्यते ब्रह्मात्मशब्दाव
पि तत्रैव युक्ततरौ तदुपासकस्यैवान्नभोजनत्वमपि सर्वत्र युक्तं प्रादेशमात्रत्वमपि मुख्यजीवत्वादस्मदाद्यपेक्षयापा
स्थूलत्वाभिप्राये विराडभिमानित्वाच्च लोकावयवत्वे वेदगर्भत्वादग्निरूपात्मकत्वमिति तस्माद्धिरण्यगर्भोपासना ३५

35

इति इतरेण न भवतो वाक्यार्थरूपौ कुतः विशेषणाभेदव्यपदेशाभ्यां विशेषणाभेदः व्यपदेशश्च ताभ्यां भेदप्रपत्तादः।
योगरूपेण न प्रकृते भवंति सर्वस्यापि तद्विकारत्वात् न हि घटदर्शनेन मन्नष्टप्रपत इति वदितुं युक्तं ब्रह्मत्वादेयुतः सर्वभ
वनसमर्थत्वात् ब्रह्मणि विशेषाभावः न हि निम्नस्यैकरूपमविकृतं प्रमाणं च भवितुमर्हति सर्वब्रह्मधर्मतत्स्यैव
तदेव ब्रह्मेति जितं ब्रह्मवादिभिः पः सर्वज्ञः सर्वज्ञः सर्ववित् इत्यादप्रसक्ततामेव न प्रकृतिस्वव्यवस्थावाहन।
पुरुषे सर्वथः अतिरतिरूपाणां पुरुषविशेषणानां च येनान्तरं पुरुषवेदसत्यमिति तस्मादन्तरविशेषणानि न प्रकृति
विशेषणानि नापि पुरुषविशेषणानि सांख्यपुरुषस्य न हि दिक्यत्वाद् योगाः पुरुषस्य भवंति न हि तत्त्वतो पुरुषभे।
दो हि गीक्रियते जीवब्रह्मवननचास्य वाद्याभ्यां तरतं सर्वता भावात् न हि तस्माज्जायते प्राणादिः तस्मात्पुरुषविशेषण
न्यपि ने सांख्यपुरुषविशेषणानि अतो विशेषणाभेदः व्यपदेशभेदस्तु ब्रह्मविधैवेति सब्रह्मविद्यां सर्वविद्याप्रतिष्ठा
पक्रमे प्रोवाच तां तत्त्वतो ब्रह्मविद्यामिति मध्ये तिष्ठामेवैतां ब्रह्मविद्यां वदेतेत्येतेन सांख्यसांख्यपरिकल्पितो प्रकृतिपु
रुषौ वाक्यार्थः न हि प्रसाज्ञेयभूतञ्चायस्ते रूपौ विद्यावदतीति चकारार्थः रूपोपन्यासाच्च अग्निर्मूर्द्धा चक्षुषी इत्यादि
रूपं न हि प्रकृतिपुरुषयोरन्यतरस्य संभवति ब्रह्मवादेऽपि न विंशकाऽपश्येत हृदयं सूत्रविभागान्तर्न संख्यापपत्तिरेषति
सूचितं चकारेणाश्रुत्यन्तरविरोधएकवाक्यता च सर्ववेदान्तानामिति तस्मादन्तरशब्देन पुरुषशब्देन च ब्रह्मैव प्रो

अ.ए. ननुपदस्यर्थमाणमन्त्रमानेस्यादिति वाक्यार्थानि रूप्यीयते तदाह स्वतंत्रेणान्यथापि व्याख्येयं अहं वैश्वानरो भूत्वा प्राणिनां
३६ देहमाश्रितः प्राणापानसमायुक्तः पचाम्यन्नं चतुर्विधमिति जाठर एवाग्निर्वैश्वानरो भवति तस्यैव भगवद्विभूतित्वा
त् वाक्यार्थोपपत्या कथंचिद्योजयिष्यते ननु विरुद्धधर्माणां विद्यमानत्वात् भगवत्परत्वं वाक्यस्य विरुद्धधर्माः शब्दाद्
यः अंतःप्रतिष्ठाने च अग्निर्वैश्वानर इति प्राहुः केवलवैश्वानरपदे भवेद्भगवत्परत्वं योगेन तदपि साहचर्यात् अग्निरेव भ
वेत् तस्यैव चेतनाग्निकल्पनमुपासनार्थं प्राणाहुतिदेवतात घड्क्तं प्रथममागच्छेत्तद्धोमीयमित्यादिना जठरेतेभ्यो हेज
न्योतः प्रतिष्ठितत्वमपि न भगवद्धर्मः पुरुषेऽन्तःप्रतिष्ठितं वेदेति भिन्नदेहत्वस्य भवतीति न च कारः तस्माद्विरुद्धध
36 र्माणां विद्यमानत्वात् न भगवान् वैश्वानर इति चेत् न तथा दृष्ट्युपदेशात् सर्वभोक्तृत्वं भगवतो वक्तुं तथा दृष्टिरुपदिश्य
ते विरुद्धधर्माणां तन्नु भावायत्तिरित्यैश्वर्यमेव भगवतो वर्णितं तर्हि कार्यं वा कर्मैवास्तु स्यात्स्वतन्त्रो यथा इति चेन्न ग्राह्यसं
भवात् तद्धितत्स्य घमृद्दत्वाद् द्वयोर्धर्माः संभवंति उपचाराद्दुपासनार्थं परिकल्प्यते भविष्यतीति चेत् न पुरुषमपि चैनम
धीयते वाजसनेयिनः सएषोऽग्निर्वैश्वानरो यत्पुरुषः सयो हैतमेवमग्निं वैश्वानरं पुरुषविधं पुरुषेऽन्तःप्रतिष्ठितं वेदेति न
स्यात् पुरुषत्वं यागं ते पुरुषविधत्वं वा जाठरस्य न संभवतीति भगवानेव वैश्वानरः भगवत्परत्वे संभवत्यन्यकल्पनात् । ३५
युक्तेति अतएव न देवताभूतं च वैश्वानरो न इत्यादिमन्त्रे दैवतायाम महाभूताग्नेर्वा वाक्यार्थेते ति कस्य चिद्धिः स्यात् न

परमेश्वरेण तद्ध्यानं न भगवद्रूपासनापरमित्येवं प्राप्ते उच्यते वैश्वानरः परमात्मैव कुतः साधारणशब्दविशेषात् साधा
रणशब्दानविशेषः येपूर्वपदे साधारणशब्दाद्धिरण्यगर्भपरत्वप्रापितोपि विशेषोस्ति येन भगवानेव वैश्वानरो भव
ति प्रादेशमात्रस्य दम्मूर्द्धत्यादिधर्माः न ह्यविरुद्धः प्राप्यन्ते भगवद्व्यतिरिक्ते संभवन्ति सर्वं भवनसामर्थ्याभावात्।
साधारणत्वधर्मात शब्द एव विशेष इति वा विशेषादित्येव वक्तव्ये साधारणशब्दग्रहो प्रादेशमात्रस्य वैश्वानरश
ब्दवाच्यत्वकमूर्द्धत्यादिकं तस्यैवेति समासेन द्योतयतः अन्यथा विरोधाभावात् एतदपि लोकात्मकं स्थूलं रूपं तदपि भग
वत एव न हिरण्यगर्भस्येति पुरुषत्वान्नरस्य विश्वस्य जडरूपस्य नरस्य जीवस्य च भगवदंशत्वेन देवतात्वाद्देवताहं देवेति
विश्वानरो नेतिवासोयस्येति तस्य निवासः तत्परायणतीति परमेश्वर एव वैश्वानरो भवति नान्यः भगवदंशत्वादन्यत्रोपचारात्
तस्माद्वैश्वानरः परमात्मा स्मर्यमाणमनुमानं स्यादिति व्याख्यानेन भगवत्परत्वात् वाक्यस्य प्रमाणेन तस्माद्ध के विन्दते हे
हृदयावकाशे प्रादेशमात्रे पुरुषे वसन्तं चतुर्भुजं कञ्जरथाङ्गशङ्खगदाधरं धारणया स्मरन्तीति स्मर्यमाणं रूपमनुमाने
स्यात् प्रादेशमात्रं वैश्वानरस्य स्वरूपं स्मरणे हि मननेषु तस्य भवति श्रुतिवाक्यमेव हि प्रत्यक्षं परि प्रादेशमात्रं वैश्वा
नरप्रतिपादकजातीयानां ब्रह्मवाक्यानां स्यात् तदा स्मरणेनोपपद्येत अतइति हेतोः प्रादेशमात्रो वैश्वानरो भगवानेवेति।
सिद्धं शब्दादिभ्योन्तः प्रतिष्ठानान्नेति चेन्न तथा दृष्ट्युपदेशादसंभवात् पुरुषमपि चैनमधीयते किंचिदाशंक्य परिहरति

अ.सू.
३७
णाकारेणापि दैविकदेवताविशिष्टेनाभिव्यक्तः प्रकर्षेणांतर्यामी अत एव प्रकर्षविषय इति अभिव्यक्तेरितोः साकारत्वमपि मापा
यणामतकृतत्वात तत्स्वाभाविकत्वेनापि निर्दिश्यमानं महिदानेदरूपमेवाश्मरथ्यो मन्यते अनुस्मृतेर्बादरिः केवलयोक्ति
कृष्टिर्तनवशात प्रादुर्भूतरूपान्तवादिका श्रुतिरितिपद्धिपानेडरूपापविभावयति तत्र दुःखः प्रणयेऽस्मदेवग्रहायेति।
वाक्यान्तरोधात अन्यथा बहुकल्पनायां बुद्धिमोकया भावान तार्किकादिमते सुपितथात्वात् पुनरन्तरोधेन ब्रह्मवादे।
यन्यथानेपइतिद्धिमन्यते अस्मिन्पक्षे त्वतात्विकत्वे अथवामापास्थाने अनुस्मृतेः अभिव्यक्तिस्तत्वल्पा एवं सतिवाद।
रिमतेपितात्विकमेवरूपं संपत्तेरिति जैमिनिस्तथाहिदर्शयति जैमिनिमते साकारवादे नियतसाकारं मन्यमानस्तदेकदे
37 शीश्रेयतमेवप्रादेशमात्रं भगवद्रूपं मन्यते तन्निराकरणाय सर्वत्र प्रदेशत्वं संपत्तिकृतमित्याह तत्र का संपत्तिः कथमिति
स्वयमेव श्रुत्याप्रदर्शयति वातसनेयिब्राह्मणे द्युप्रभृतीन् पृथिवीपर्यंतान्वैश्वानरस्यावयवानध्यात्ममेवं मूर्धप्रभृतिषु चिबु
कपर्यंतेषु संपादयन् प्रादेशमात्रमिदं वै देवाः सुविदिता अभिसंपन्नास्तथा भवएतान्वक्ष्यामि यथा प्रादेशमात्रमेवाभिसं।
पादयिष्यामीति सहोवाच मूर्धानमुपदिशन्नेष वा अतिष्ठा वैश्वानर इत्यादिना संपत्तिनिमित्तमेव प्रादेशमात्रत्वं वैश्वानरस्या।
हानत प्रादेशमात्र एव वैश्वानर इति तदेकदेशिपरिहारे जैमिनिर्मन्यते आमनंति चैनमस्मिन् मूर्धस्वसिदंतमाह व्यापक ३७
एवप्रादेश इति नहि विरुद्धमभयं भगवत्यनवगाह्यमाहात्म्ये तस्मात प्रमाणमेवानुसर्तव्यं न युक्तिः शाद्वलविचारएवम्

दप्यतिदेशेनैव परिहरति साक्षादुपपत्त्या भगवत्स्वरूपे संभवति नामकल्पयुक्तेति साक्षादप्यविरोधं जैमिनिः अधुना परिमा
णविशेषो विचार्यते प्रादेशमात्रत्वं भगवतः स्वाभाविकं कृत्रिममेवेति अस्मिन् सिद्धे पूर्वोक्तं सिद्धं भवेदिति विचार्यते तत्रास्मि
न्नर्थे चत्वारस्त्रयो वेदार्थचिन्तकाः प्रकारभेदेन तत्र केवलशब्दबलविचारका आचार्याः शब्दार्थयोर्जैमिनिः आश्मरथ्य
स्तु शब्दोपसर्जनेनार्थविचारकः केवलमर्थविचारको बादरिरिति आचार्यैः पुनर्विचारो विचारपोदोषपपन्नविचार
मपि वदन्तेषामनुबुद्धिव्यायनायनान्यासात्तत्र जैमिनिरुभयबलविचारकः प्रथमेतिहृदयते व्यापकस्य प्रादेशमात्र
त्वे साक्षादपि कल्पनाबलादन्येषामपि स्वरूपविचारेणाविरोधं मन्यते जैमिनिः आकाशवद्व्यापकं सर्वतः पाणिपादान्तं
ब्रह्म अत एव साकारत्वमनन्तमूर्तित्वं ब्रह्मणः स्वरूपापरूपेण स्वभावान्न विभक्तमिव ऽयोपि नियतपरिमाणमनियत
परिमाणस्तु आकाशवत् परिच्छेदनिरूप्या तद्वदिहाप्यभिव्यक्तता भवेति स्मृतावप्युक्तं विशेषस्तु ज्ञेयो णिनूपणिपुरुषाणां
न्तर्यो विदुः प्रथमं महतः स्रष्टृ द्वितीयं त्वण्डसंस्थितं तृतीयं सर्वभूतस्थं तानि ज्ञात्वा विमुच्यत इति भूतेषु पुरुषा
उदरे गर्भमात्रः – दमे प्रादेशोमहं इति मनसी द्विमेघवा – चित्ते व्यापकः एकस्यापुष्पकमेस्ताध्रुपकमेसर्वेषु
न्तर्याम्यत्वादौ विभूतिरभेदाय तस्मादुपासनारसप्रकृष्टत्वात् सच्चिदानन्दरूपेणैव प्रादेशमात्रत्वेन न विरुध्यते अतः सा
कारब्रह्मवाद एव जैमिनेः सिद्धान्तः अभिव्यक्तेरित्याश्मरथ्यः निराकारमेव ब्रह्म मायाजवनिकाच्छन्नं तदुपगमेन पुरु

३८ धारकत्वेन प्रतिपाद्यते तेन सर्वं ब्रह्मेति फलप्रव्याप्ति इदमुच्यते यस्मिन् द्यौः पृथिवी चान्तरिक्षमोतं मनः सह प्राणैश्च सर्वै
स्तमेवैकं जानथात्मानमन्या वाचो विमुञ्चथामृतस्यैष सेतुरिति बाधकान्तोवशिष्टत्वात् साधकत्वमभावतः आधार
धर्माच्चाध्यैर्वितिधाद्यभिधीयते यस्मिन्नित्यादिवाक्येन च वाक्यार्थः सर्वबाधितः अपि प्रकरणात् लिंगादिति पूर्वं वि
चार्यते अत्र संशयः द्युभ्वाद्यायतनं ब्रह्म स्यादाहोस्विन्नत परार्थमिति अर्थान्तरमेव भवितुमर्हति द्युभ्वादीनां सूत्रे मणि
गणा एव प्रोतानां धारकत्वान्न तदाहरकः परमात्मा अन्यवाग्विमोकाख्यासंगतः एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानस्य रूपत्वात्का
यमन्यविमोकः सेतुश्च गतिसाधनः तस्मादलत्वमपि आत्मलाभात्परे विद्यत इति रितोपेप्यत्रेतो न ब्रह्मविद्या परमे
तदाक्षं किं तस्य तिमूलं भविष्यतीत्यैवं प्राप्ते उच्यते द्युभ्वाद्यायतनं ब्रह्मैव द्यौः भूम्यादि यं यांते द्युभ्वादयः तेषामायतने ।
यस्मिन् द्यौरितिवाक्योक्तानां साधकं वदन् प्रथमपरिहारमाह स्वशब्दात् आत्मशब्दो व्याख्यातः स्वशब्देन अत्र तजीवस्या
त्मत्वेनोपासनार्थमात्मपदं किं तु पूर्वोक्तानामात्मभूतं तेन न धारकत्वो दोषः कारणं हि कार्यमात्रे भवतीमेतत्त्वं च यु
ज्यते तत्त्वज्ञानामृतत्वप्राप्तेः अभेदेपि ब्रह्मविदाप्नोति परमिति वदर्थः तस्मादबाधितार्थत्वात् स्वल्पस्य सर्वगतत्वममुना
दकत्वात् द्युभ्वाद्यायतनं ब्रह्मैव मुक्तोपसृप्यव्यपदेशात् न च वाक्ये सर्वविज्ञानस्यागतौ नत्वात् अन्यवाग्विमोक्षो विरुद्ध ३८
इति नैष दोषः मुक्तोपसृप्यव्यपदेशान् मुक्तानां जीवन्मुक्तानां शरीराद्ध्यासरहितानामवान्तरप्रकरणाशरथ त्वं योग्येन

38

ष्यः ननु प्रातीतिकविशेषादुपाख्यानकल्पनं वैश्वानरस्य पुरुषत्वे पुरुषविधत्वे प्रकर्षेण प्रतिष्ठितत्वं च वाजसनेयिनः ।
समामनंति नहि तस्य तद्विधत्वे तस्मिन्प्रतिष्ठितत्वं संभवतीत्यत आह अतोन्यत्र पृथग्भानात्पवयेन्यथाकल्पयंती ॥ आमनंति चैनमस्मिन्
स्वमतमाह एवं वैश्वानरमस्मिन्मूर्धचुबुकांतराले जाबालाः समामनंति एषोनंतोव्यक्त आत्मा सोविमुक्ते प्रतिष्ठित इति
सोविमुक्तः कस्मिन्प्रतिष्ठित इत्यादिना भ्रुवोः घ्राणस्य च यः संधिः स एष द्युलोकस्य परस्य च संधिर्भवतीति नह्यनंतः सं
कुचितस्थाने भवति विशेषणवैयर्थ्यापत्तेः युक्तिगम्यात्तु ब्रह्मविद्यैव अविरोधेपि वक्तुमितिश्रुतेस्तु शब्दमूलत्वात् इति न
ननु तर्ह्यापिका चिदिष्टा तस्मादिलींगयुक्तिर्वक्तव्या शास्त्रसाफल्यायेति चेत् उच्यते विरोध एव नाशंकनीयो वस्तुस्वभावात् अयथः
कांतस्येति यौलीद्वरिभ्रमणे यायुक्तिर्गर्भे स्योदयोदाहे तत्सोमस्य एतत्वादिभावेन हि सर्वं च स्वभावदर्शनाभ्यामन्योपपत्तिः कै
श्चिदपि शक्यते वक्तुं तस्योत मूर्धा शिर इत्यादिना श्रुतिरेवमेवाह पश्चाद्योमनंदयस्य च भगवतो मन्त्वारविंदं विश्वमेव दृष्टास्व ।
मायावि घाति राकरणाय सिद्धान्तमाहाय्योभ्यस्त्वावसमाभिः कस्यचिः कश्चिन्नौत्यजिज्ञासायोगा इति उद्दल्लवयने चाय
मर्थो निरंशीतः तस्माद्दानेदां शासेवा पंथमौ यच्चत्वाभिवक्ति तत्त्वाविरुद्धसर्ववचनश्रियत्वमिति चकारार्थः तस्मात्सर्वदे
शामात्रो व्यापक इति वैश्वानरो भगवानेवेति सिद्धं इति श्रीवेदव्यासमतवर्तिश्रीवल्लभाचार्यविरचिते ब्रह्मसूत्राण
भाष्ये प्रथमस्याध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥ ० ॥ पुंभागाद्यायतनेस्वपदात् द्वितीयपादे याध्येयरूपो भगवान्प्रतिपादितः अ

ब्र.सू. र्भावः प्रतीयते अतो भेदव्यपदेशात् न प्राणभृज्जीवः प्रकरणात् जीवजडस्याधारणात् निराकरणाच्च विशेषहेतुमाद्यप्रक
३९ रणे हीयं ब्रह्मणः ब्रह्मादेवानामिनामित्यारंभे स ब्रह्मविद्यामिति तेषामेवैतां ब्रह्मविद्यामित्यत्र च ब्रह्मविद्याया एव प्रक
रणत्वमवगम्यते ब्रह्मैवेदममृतं पुरस्तादित्यादिभिर्विशिष्टब्रह्मवादः प्रतीयते स्थित्यदनाभ्यां च सर्वस्याप्यन्यथाभाव
शंकया विशपदेवमाहाहास्थयस्मिति वाक्ये अनश्नन्नन्यो अभिचाकशीति केवलस्थितिः परमात्मनः कर्म्मफलभोगो
जीवस्य अतः स्थित्यदनाभ्यां जीवपरमात्मानावेव मध्ये परामृष्टौ न हि मोक्षमतमेतादृशं भवति अतोस्यैवेशोषिकोप
पत्तेर्विद्यमानत्वात् प्रातिलोम्येन सर्वोऽप्युपपन्नो द्युभ्वाद्यायतनं भगवानेवेति सिद्धं यद्यपि पैंग्युपनिषदि द्वा सुप
र्णेत्यस्यान्यथा व्याख्यानं प्रतिभाति तद्वचाप्रदेशविशेषेण यथा व्याख्यानेन न दोषाय तस्मात्तत्र देवज्ञौ जीवब्रह्मणोर्व्याख्ये।
यौ भूमा संप्रसादादध्युपदेशात् उद्दिश्यते यो वै भूमा तत्सुखमिति लक्षणमुक्त्वा भूमैव लक्षणमाह यत्र नान्यत्पश्यति ना
न्यच्छृणोति नान्यद्विजानाति स भूमेति तत्र संशयः भूमा वायुरूपमाहोस्विद्ब्रह्मेति तत्र प्रयावकारंभेन तत्स्वरूपं वक्ष्या
मीति प्रतिज्ञातत्वात् वेदादीनां नामत्वमुक्त्वा ततो भूयस्त्वं वागादीनां प्राणपर्यन्तानामुक्त्वा प्राणविद्यायाः स्व
वरब्रह्मविधात्वव्याघातायार्धप्रपाठके समाप्यते तेऽपि विज्ञानादीनामन्तरंगाणां सत्यादीनां भूयस्त्वमुक्त्वा सुखस्य फ
लत्वात्तस्यैव भूयस्त्ववदति यद्यपि तरति शोकमात्मविदिति नारदप्रश्नो भूम्नो ब्रह्मत्वे प्रकरणाद्ब्रह्मशक्तान्तथा। ३९

39

ब्रह्मत्वेन ज्ञातं एषणकेन वा जीवेन लब्धो योजयितं तद्रूपस्य प्रताव्य यदि श्रुतेनैतेन शरीराद्यध्यासविशिष्टं न ब्रह्मणि योजनी
यमिति किंच वास्तिर्मैक एव न वस्तु विमोकः वस्तुतो ब्रह्मत्वात् वाचारंभणमात्रत्वाद्धिकारस्य अतो न सर्वविज्ञानबाधः
अतो बाधकाभावादिदं ब्रह्म वाक्यमेव ये तत्प्रतेरन्यार्थत्वं कल्पितमतात्र सारेणानपतितात्ते पूर्वोक्तरस्पष्टश्रुतिविरु
द्धार्थवादिन उपेक्ष्याः नानुमानमतत्त्वहात् नन्त जडधर्माः जडदृष्टान्ताः प्रकरणे बहवः सन्ति अत एव ब्रह्मपुरुषमनो।
मय इत्यादि तस्मात्प्रकृतिपुरुषनिरूपकसांख्यानुमापकमेवैतत्प्रकरणमस्तु तेषां न मत्यत्ताधिकरणे जडधर्मा
न एतज्जीवने तस्माद्युभ्वाद्यायतनं प्रकृतिरेव भवितुमर्हतीति चेत् न अनुमानेन तत्सत्तानुमापकं न भवति कोऽपि शब्दो।
निःसंदिग्धस्तन्मत व्यापको नास्ति ब्रह्मवादव्यापकस्तु बहवः सन्ति आत्मसर्वज्ञानेदूपादिशब्दाः अतः संदिग्धः।
जडधर्मत्वेन प्रतीयमाना अपि ब्रह्मधर्मा एवेति यत्नेन हि ब्रह्मवादः श्रुतिव्यतिरिक्तो सिद्धोऽस्ति येन ब्रह्मधर्माभावो नि।
श्चेतुं शक्येत तस्मात्सर्वाधारत्वेन निरूप्यमाणः परमात्मैव न प्रधानमिति प्राणाभिज्ञानत्वात्तिति सर्वस्य एकं प्राणनामेतत्व
वचने मनोमयः प्राणशरीरणेतिच अतोऽतो व धर्माः केचन जडधर्मा अपरे सर्वज्ञत्वादयोऽपि योगप्रभावाज्जीवधर्मा
इति तस्माज्जडजीवविशिष्टः सांख्यवादएव युक्त इति चेत् न प्राणभृज्जीवो न संभवति अतत्त्वहादेव तस्मानंदामतह
पः संभवितुमर्हतीति तन्मते एतत्कयोगकारणमन्तरार्थभेदव्यपदेशात् विशेषहेतुमाह तमेवैकं जानथेति कर्मक

श्री.ए. त्वाच्च सर्वो वा व्याकाशाद्रूपानितित्व त् क्वचित्प्रधानस्मरणात्कालभूतसूक्ष्मप्रकृतिजीवशेषाणामन्यतरत्परिग्रहस्ति
४० वक्तव्यमनुपासनार्थं अचन्दिग्धपंचिव सर्वधर्मराहित्येब्रह्मधर्मत्वेचप्रतीयतेतदुपासनायैवतु पप्रद्यतेब्रह्मत्वपरिग्रहेतदेवप
र्थ्यमेवउपदेष्टृत्वाभावात् तस्मादक्षरमन्यदेवब्रह्मधर्मत्वेनोपास्यमित्येवंप्राप्तेउच्यते अक्षरंपरमात्मैव कुतः अंबरांतधृतेः
श्रुतिव्यापक्षिद्दहदेतमाह अचैकगावप्रश्नउत्तरंचैकं आकाशस्यावांतरत्वमेवतिनावरातानांपृथिव्यादीनांविधारकःपर
मात्मैवग्रुम्त्वाद्यापतनस्सिद्धोधर्मोऽत्रहेतुः ननुदश्रोतिकथ्यतेतिमत्वेतयापरिग्रहीतोभवति अन्यथामृद्धौविपतनेच
भवेतनेतन्यःसर्वःस्यरोभवितमर्हति परोहेतुब्रह्मकथनार्थमक्षरपदमन्यनिराकरणार्थतदूर्धीयदेशश्च तस्मादक्ष
40 रंपरमात्मैवसाचप्रशासनात् ननुकश्चिद्राजादेर्विधारणंब्रह्मधर्मत्वेनाश्रितमित्यन्यत्वापिनतथाश्रयेतिहशाहृप्रनेनिया
मकाभावादित्यतआह साचविधृतिरन्यापिवांकेब्रह्मधर्मएवकुतः प्रशासनात् एतस्यवाक्षरस्यप्रशासनेगार्गिद्यावापृ
थिवाविधृतेतिष्ठतइतिप्रशासनेनविधारणमन्यधर्मोभवितुंनार्हति अप्रतिहताज्ञानशक्तेर्भगद्धर्मत्वात् तस्मादक्षरं
ब्रह्मैव अन्यभावव्यावृत्तेश्च ननुक्रमस्योपासनापरंभविष्यतीति तत्राह अन्यभावव्यावृत्तेः अन्यस्यभावःअन्यभावःअ
ब्रह्मधर्मइतियावत् तस्माच्चव्यावृत्तेः अब्रह्मवेदिब्रह्मत्वेनोपासनाभवतिकार्यकारणभावभेदेननश्रुतताद्रशोधर्मो
स्ति चकाराद्योवाएतदक्षरमविदित्वागार्ग्यादिनाशुद्धब्रह्मप्रतिपादनमेवनोपासनाप्रतिपादनमिति तस्मादक्षरं ४०

पितस्यैवाप्यात्त आत्मादेश इति अहंकारादेशवदात्मादेशोप्युक्तिः तेनाब्रह्मत्वेपि प्रसक्तसिद्धिः तस्य सुखवाहुल्यस्य स्वेम
हिम्नि प्रतिष्ठितत्वं सर्वतः पूर्णत्वं विषयलाभेपि भवति सुषुप्त्यादावपीति तयोरन्यतरन्निर्दिष्टं तत्राप्यनतरं गत्वात सुषुप्तिरेवात्र
भूमत्वेनोच्यते तन्न सुखवाहुल्यस्य स्वपिहरूपमेव भूमेमेत्येवं प्राप्तम् उच्यते भूमा भगवानेव उक्तः संप्रसादादध्युपदेशात् सं
प्रसादः सुषुप्तिः तस्मादूर्ध्वमाधिक्येन तदुपदेशात् यद्यपि नान्यत्पश्यतीत्यादि समानं तथापि सुप्रवाधत्वादित्यादिनात्र
ततोप्यधिकधर्मा उच्यंते न हि सुषुप्तेः सर्वत्वादिधर्माः संभवंति आत्मशब्दश्च मुख्यत्वात्परिगृहीतो भवति भावशब्द
स्यापि सर्वत्वात् भगवति हि न विरोधः तस्माद्भूमा भगवानेव धर्मोपपत्तेश्च नान्यत्पश्यतीत्यादयोपि गुणा ब्रह्मणि न
विरुध्यंते स्वाप्ययसंपत्त्योरन्यतरापेक्षमाविष्कृतं हीति न्यायेन पञ्चोक्तदेहे नमिव भवतीत्यादिश्रुत्या उभयत्राभानात् अप्रसाद
र्शनादयो भगवति विरुध्यंते चकारात् तत्फलं तस्यैवोपपद्यत इत्याह सर्वाण्येवैतं परपश्यन्नित्यादि वा सहस्राणि च विधानिरिति
तेन तेन भूमा ब्रह्मैवेति सिद्धं अक्षरमंबरांतधृतेः गार्गीब्राह्मणे कस्मिन्नु खल्वाकाश ओतश्च प्रोतश्चेति स होवाचैतद्वैतदक्ष
रं गार्गि ब्राह्मणा अभिवदंत्यस्थूलमनण्वित्यादि श्रूयते तत्र संशयः किमक्षरशब्देन पदार्थं तिर्ब्रह्म वेति तत्राचेतनं साधार
णत्वात्तत्त्वादाकाशवदव्याप्यब्रह्मत्वमेव श्रुत्याकाशोतत्वान विरोधस्तु तल्लयः अत एवागतार्थता मदंग्रपघलधिकरणे।
न न हि तत्र विरुद्धधर्माणामाशंकानिराक्रियंते अतो चेतनत्वरूपत्वात् ब्रह्मवादस्यासमाप्तत्वात् आग्रहा विघ्नत्वात्प्रभुः स्वी॥

अ.ए. चेच्छास्त्रं च तच्चैव समाप्तं चेत्तद्व्यर्थमधिकरणारंभः उदरमेव चाकंस्थ्यात्वक्रमचयं च भवेत् तस्मादस्मिन्वाक्ये पूर्वेऽन्यधिकरणो
४१ मत्व्यासर्वसंकरवादादिनिराकृतिः किं तावत् प्राप्तं दहर आकाशो जीव इति अवान्तरप्रकरणाद्दहरं तत्र हि तृतीयप्र
जापतिप्रकरणे जीव एवामृतामयरूपः प्रतिभाति स्वप्नाद्यर्थं च द्वितीयप्रकरणे तस्मात् प्रथमेऽपि जीव एव तादृशाध्यस्य
वात् भवितुमर्हतीति अर्थान्तरगुणमपि व्याख्येयं अयमेव जीवो ब्रह्म अयमात्मा ब्रह्मेति श्रुतेः मैत्रेयी ब्राह्मणे चान्त
रणं भविष्यति तस्य पुरे शरीरे तत्र हृदयकमले मूर्त्त्यन्तरागयमाचो जीव एवाकाशः तास्यान्तर्ह्युपदेशादिति अ
42 स्मेषु अस्तु तस्मिन्न्विघमानस्तन्महिमा वा मनारूपेण सर्वं तत्र वर्तत इति अन्यथोभयत्र सर्वैकघने विरुद्धमायचेत
भूतानि महाभूतानि पुत्रादयो वाजं वेह उरित्यादिना नित्यतामपपाद्य एष आत्मेत्यादिना तस्यैव ब्रह्मत्वमुपदिश्यति।
तत ज्ञाने च प्रशंसति स्वात्मज्ञानिनः काममिद्धिं चाह परहेत्यादिना येऽपि च विरुद्धा धर्माः प्रतिभाति अहरहर्गमना
दयस्तेऽपि स्वकल्पितजीवानां स्वप्रमापामनोरथ्याद्विषु तेषामेव गमनागमने प्रतिस्वातिरिक्तस्य ब्रह्मणोऽभावात् एवं लो
काधारत्वमपि ब्रह्मचर्यं च तत्साधनमिति योगाभ्यजयोर्धर्मापन्नमत तत्वमेतीति च तस्माज्जीव एव दहर इह एवं प्राप्ते उ
च्यते दहरः परमात्मा न जीवः कुतः उत्तरेभ्यः उत्तरेभ्य वाक्यमाणेभ्यो हेतुभ्यः तेषामपि माध्यताद्वैवं भजते जीवो नाम भग
वदंशो न भगवानेवेति अग्रे वक्ष्यते अंशो नानाव्यपदेशादिति नापि ब्रह्मतावन्मात्रमिदमप्यग्रे वक्ष्यते अधिकं तु भेदा। ४१

ब्रह्मैवेति सिद्धं ईक्षतिकर्मव्यपदेशात्सः एतच्च प्रश्ने एतद्वै सत्यकाम परं चापरं च ब्रह्म यदोङ्कारस्तस्माद्विद्वानेतेनैवायतनेनै
नैकतरमन्वेतीति य एकमात्रेत्यादिना एकद्वित्रिमात्रोपासनपात्रगतः सामभिरुन्नीयते ब्रह्मलोकं सोममलोकं सूर्यलोकप्राप्ति
पुनरागमने निरूप्यार्थं च त्रिमात्रेणोमित्येतेनैवाक्षरेण परं पुरुषमभिध्यायीत स तेजसि सूर्ये संपन्नो यथा पादोदरस्त्वचेत्यादिना प
रात्परं पुरिशयं पुरुषमात्तत इति तत्र संशयः परपुरुषः परमात्मा ध्यानविषयः आहोस्विद्विराट्पुरुषो ब्रह्मा वेति न
त्वाम्नत्वप्रवाहपतितत्वान ब्रह्मलोकं गतस्य तदीयत्वमेव च फलं श्रूयते न हि परमे पुरुषस्य ब्रह्मलोके तत ज्ञानमेव फलं भ
वति तस्मात् विराड्ब्रह्मा वा अभिध्यानविषय इति एवं प्राप्ते उच्यते सः अभिध्यानविषयः परपुरुषः परमात्मैव कुतः
ईक्षतिकर्मव्यपदेशात् जीवघनात् केवलजीवाधारभूतात् ब्रह्मलोकात् परत्वेन पुरुषं परं दर्शनं ईक्षतिः तस्याः कर्म
णव्यपदेशात् उभयोः कर्मणोरेकत्वमर्थं त्रिमात्रपर्यन्तं निरूप्य परं स्वशेनि रूपयति तथैव च श्लोके तिस्रो मात्रा इत्या
दिष्वभिध्यानस्य हि सात्वाकारः फलं अतः फलरूपज्ञानस्य विषयत्वात् परं एवं परमात्मैवं मन्दप्रकाशितस्यार्थमेवेदं
सूत्रे अत्र सर्वं संकरवादिना मन्यथापादितं भवमान तत्रापि विचारस्त्वल्पः दहर उत्तरेभ्यः अथ यदिदमस्मिन्ब्रह्मपुरे
दहरं पुण्डरीकं वेश्म दहरोऽस्मिन्नन्तराकाशस्तस्मिन्यदन्तस्तदन्वेष्टव्यं तद्वाव विजिज्ञासितव्यमित्यादि श्रूयते तत्र संशयः
किं जीवो दृष्टव्यः ब्रह्म वेति जीवब्रह्मवादे निर्णीयते श्रुत्यर्थाच्च हि तिर्मन्तव्यः तत्र दहरस्मिन्नाके परमार्थतो जीव एव ब्रह्म

अ·ए·
४२

स्यादनिराकरणेनेदमधिकरणमारब्धं तस्माज्जीवानामेवाज्ञानदर्शनात् तद्ब्रह्मणः सर्वज्ञत्वदर्शनान्नब्रह्मणः सर्वज्ञत्वदृ
गतिशब्दौ ब्रह्मविषयावेव न जीवविषयौ किंच लिङ्गे च वर्तते पृथिव्यादि कर्मजितो लोकः क्षीयत एवमेवामुत्र पुण्यजितो
लोकः क्षीयत इति न हि स्वाज्ञानं स्वस्य संभवति हिताकरणप्रसक्तिश्च न च ज्ञाने सामर्थ्यमहमिति वाच्यं विरोधिचान्न
हि ज्ञाने जाते कर्तृत्वमस्मीति विद्वद्वादिनोऽङ्गीकुर्वन्ति किं तद्ब्रह्मावकस्यताऽहं ब्रह्मास्मीतिमत एवमसर्वभावश्रुतेः न
ह्यानेन जस्य सर्वज्ञे लिङ्गं तस्य हि सगुणोऽभगशब्दवाच्यानामन्यतरः स च जीवे समाप्यतीति तत्कपर्यन्तस्यैवास्यापि माहा।
42 त्म्यं भवति तस्माल्लिङ्गादपि गतिशब्दौ ब्रह्मविषयौ चकारात् तमेव विदित्वाति मृत्युमेति नान्यः पन्था विद्यतेऽयनायेति।
श्रुत्या ब्रह्मत्वेन ज्ञानेनात्मनो मोक्षाय ब्रह्मण एव तज्ज्ञानमात्मत्वेनापि तस्माद्दहरः परमात्मा धृतेश्च महिम्नोऽस्यास्मिन्नुप
लब्धेः अपरं हेतुमाह धृतेः अपपाप्मात्मा सेतुर्विधृतिरेषां लोकानामसंभेदायेति न हि सर्वलोकविधारकत्वं ब्रह्मणो
ऽन्यस्य संभवति चकारात् सेतुत्वमपि तदन्वेष्टव्यं तद्विजिज्ञासितव्यमिति लोकविधारणस्य महात्म्यरूपत्वात् तस्यैव
वक्तव्यमित्याह महिम्नश्च इति महिमैषप्ररूपस्यनदहवासनारूपेणास्मिन् विद्यमानत्वे सम्याग्धर्मत्वेनामाहात्म्यरूप
त्वात् न च विरुद्धमभयत्वैकस्यदर्शनमिति वाच्यं अस्यास्मिन्नुपलब्धेः असैतादृशविरुद्धधर्मसंश्रयमाहात्म्यस्यास्मिन्भग
वत्येवोपलब्धेः जायानाकाशात् पावाद्यामयमाकाशः अणुः स्थूल इति यशोदादयश्च वहिः स्थितमपि जगदन्तः प्रपश्ये ४२

निर्देशादिति तस्मादिदं प्रकरणं न जीवब्रह्मविद्यापरं किं तु ब्रह्मवाक्यमेवेति गतिशब्दाभ्यां तथा हि दृष्टं लिंगं च उत्त
रहेतून्नामधेये हेतुद्वयमाह गतिशब्दाभ्यां गतिर्ब्रह्मलोकगमनं एवमेवेमाः सर्वाः प्रजाः अहरहर्गच्छन्त्य एतं ब्रह्म
लोकं न विंदंतीति एष आत्मापहतपाप्मा सत्यकामः सत्यसंकल्पः इति केवलभगवद्वाचकाः शब्दाः ब्रह्मलोकश
ब्दश्च तन्न च जीवस्यैवैते शब्दा गतिश्च मनोरथादिकल्पितानामिति तन्निराकरणायाह तथा हि तथैव गतिश
ब्दौ भगवत्येव युक्तौ अन्यतेनापिधानं हि तेषां विशेषणं अज्ञानावेष्टितत्वमित्यर्थः न तु ज्ञानपरिकल्पितत्वं दृष्टत्वा
त् तथैव दहर एषोस्मिन्नित्याह न किंचिदवेदिषमिति निरंतरभावे एव शास्त्रवैफल्यापत्तेः न ह्यात्मनाशः पुरुषा
र्थः कर्मकर्तृविरोधश्च तथा अपहतपाप्मत्वं च न हि स्वधर्मानामनुभवात् भगवति तु इदानीमेव तेषामनुभवः
ध्यावादाद्युपपत्तेः पृथिवीशरीरवद्देवजीवब्रह्मविभागो न तत्त्वज्ञानकृतः तथा हि अज्ञानमचेतनत्वात् भूतं तत्कृ कि
रूपमनादि उत वहिर्भूतं चेन्न सावयवनिराकरणेनैव निराकृतं अंतःस्थितायाः शक्तिरूपायाः स्वरूपाविरोधित्वान्न स्वरूप
विभेदकत्वं आश्रयनाशप्रसंगात् कल्पनायाश्च प्रामाणिकत्वान्न बहिःस्थितस्यैव यभेदकत्वे कुठारादिवत् नापि वा
युवत्तत्त्वक्षिप्तत्वात् किंच कोयं ब्रह्मवादे भेदो येन मिथ्यावादः परिकल्प्यते अज्ञानादिति चेत् तदपीत एव प्रतिभानव
युक्तं मतकरणं ब्रह्मविद् पासनया तद्गमिष्यति शंकराचार्यमतेनैव पीतप्रतीतिः सर्वज्ञेन दृष्टेव्यासेन भाविमि

ब्र·सू· जीवे जगदाधारत्वादिकं संभवति न हि परामर्शमात्रेण सर्ववेदविरुद्धं कल्पयितुं शक्यते परामर्शस्यान्यार्थत्वमग्रेऽत्र
४३ वक्ष्यति तस्माद्दहरोऽतीवान् भवितुमर्हति वाक्यार्थो यथोपपद्यते तथोत्तरत्र वक्ष्यते ब्रह्मत्वमेकमेवतोऽभयमिति निश्चयः
उत्तरात् चेदाविर्भूतस्वरूपस्तु उत्तरात्प्रकरणात्प्राजापत्यात् तत्र यदिदं चक्षुषि मनो रूपे प्रतीयमानो जीव एवामृतमभय
रूपेति निरूपितः तस्यैवोदशरावे जाग्रत्स्थानित्वं तदनु स्वप्नस्थानित्वं तदनु सुषुप्तिस्थानित्वं निरूप्य सर्वत्र तस्यामृतत्वरूपत्व
मेव निरूप्यावस्थान्तरमनान्तिकत्वमनुक्त्वा समाध्यवस्थायां मनसि तमेव जीवं तादृशं प्रतिपादयति अतो जीवोऽपि वक्त्र
43 जत्वादृश एवेति प्रकृतेऽपि परामर्शोऽस्य एवेति चेत् एवमाशंक्य परिहरति तत्राह नेतावतायमर्थो दृष्यते किंतु किंचिदन्य
दस्तीति तनकारप्रयोगः तदाह आविर्भूतस्वरूपः स्वाप्ययसंपत्त्यो भगवदाविर्भावो जीवे भवति तत्सिद्धोपासकस्य तत्
सिद्धाविर्भाववत् ब्रह्मणा उपदेशसमये भगवदाविर्भावो जीवे भवति तत्सिद्धोपासकस्य तत्सिद्धाविर्भाववत् ब्रह्मणा
उपदेशसमये भगवदाविर्भावात् सर्वत्र स्वात्मानं पश्यन् इन्द्रेऽपि तथैवोपदिष्टवान् प्रजापतिः अन्यथा प्रतिविवादावस्म
ताभयप्रवचनं मिथ्या स्यात् उद्देत्वाविर्भावाभावात् प्रजापतिसंनिधाने विपरीतं पश्यन्ति अतस्तावन्मात्रदोषपरिहा
रायान्यथोपदेशः स्वप्नादिषु तथा प्रकृतेऽपि सुषुप्त्यवस्थायां भगवदाविर्भावात् तथा वचनं तस्मादुभयमपि भगवत्प्र
करणमेव एवमन्यत्रापि भगवदावेशकृता भगवद्धर्मभिन्ना याउह्याः तस्माद्दहरः परमात्मैव अन्यार्थश्च परामर्शः। ४३

ति न त्वेतादृशो जीवो भवितुमर्हतीति तस्मात् ब्रह्मैवैतद्दहरः प्रसिद्धेश्च आकाशशब्दवाच्यत्वप्रसिद्धिः अपहतपाप्मत्वा
दिप्रसिद्धिः किं बहुना प्रकरणोक्तसर्वधर्मप्रसिद्धिर्भगवत्येव न जीवे संभवत्यतोपि भगवानेव दहरः चकाराद्विधि
स्त्रविनाधिकरणसमाप्तिः सूचिता अन्यनिषेधसूत्रेण पुनर्विचारयति इतरपरामर्शात्स इति चेन्नासंभवात् नन्व
ब्रह्मैतादृशो जीवो नेतादृश इति न क्वचित्सिद्धमस्ति श्रुत्येकसमधिगम्यत्वात् उभयस्तत्रूस्य ब्रह्मवादेऽतो यथा सर्वत्र
ब्रह्मणोऽसाधारणधर्मदर्शनान्न तत्प्रकरणं ब्रह्मण इति निश्चीयते एवमिहापि जीवस्यासाधारणधर्मदर्शनाज्जीव
प्रकरणमिति कुतो न निश्चीयते निश्चिते तु तस्मिन्नाकाशतुल्यत्वादयो धर्मा जीवस्यैव भवन्तीति नान्यस्येत्यभिप्रायेण
इ एतरपरामर्शः उपक्रमोपसंहारमध्यपरामर्शैः संदिग्धे निर्णयः तत्रात्मविदः सर्वान्कामानवाप्नोति मध्ये अथ य एष
संप्रसादोऽस्माच्छरीरात्समुत्थाय परं ज्योतिरूपसंपद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यत एष आत्मेति होवाचैतदमृतमभयमि
त्यादि मध्ये अथ य आत्मा स सेतुर्विधृतिरिति तत्र संप्रसादः सुषुप्तिजीवावस्था न च परसंबंधनिमित्तेन स्वेनैव रूपेणाभि
निष्पत्तिवचनात् जीव एवैतादृश इति गम्यते न ह्येष परमात्मनोऽयं धर्मः संभवति अतः सर्वमेव प्रकरणं जीवपरं भवि
ष्यतीति स एव जीव एव प्रकरणार्थ इति चेत् न जीवस्यादृशोन भवेति विरुद्धधर्मत्वेन च सर्वत्र तन्निश्चयात् उभयोरे
कत्वे - भयत्वमेव न स्यात् उक्तेऽपि वक्ताविद्यादिवाक्यविरोधश्च यतो न जीवस्यादृशाऽत्वमभिप्रायेणः हृाद्यसंभवात् नहि

भ॰गी॰ करणसप्तमी यत्रलोकांतरस्थितानामप्यभानेतत्रार्थेकावानैतिवचनात् तत्रत्यलोकस्थितः कश्चित्तेजोविशेषएववाका
४४ र्थेइत्येवंमा — उच्यते अन्तकेतेत्तस्यभगवदन्तकार्यार्थमेवैतेहवचनंतस्यतोभानंनिषेधः पूर्वार्धेसर्वोपिपदार्थः तमेवा
नुकरोतिसूर्यरश्मयइववृक्षछायापुरुषमिवतस्माद्भाकोभगवदन्तकारित्ववचनान्ननानार्थकत्वंतं किंच तस्यभासासर्वमि
दंविभाजीतिसूर्यादीनांस्वतःप्रकाशेनात्स्वेववद्घटवत्भगवतत्प्रकाशेनेवप्रकाशवत्त्वमितिचकारार्थः तस्मात्स्वतो
भानेलक्षणापाकर्मत्वेवाभगवत्परत्वेसिद्धेतान्यार्थकत्वंतं अपिस्मर्यते व्याख्यातेर्थेसंमत्यर्थमाह अग्नीतिसमञ्चयः
44 नतद्भासयतेसूर्योनशशांकोनपावकः यदादित्यगतंतेजोजगद्भासयतेखिले यच्चंद्रमसियच्चाग्नौतत्तेजोविद्धिमा
मकमितिच् तस्माद्भगवानेवसर्वविभासककत्वमेवसर्वमनुकरोतीतिसिद्धम् शब्दादेवप्रमिता प्रसंगात्पुनर्बा
धकांतरमाशंक्यपरिहरति अंगुष्ठमात्रःपुरुषोमध्यआत्मनितिति ईशानोभूतभव्यस्यनततोविजुगुप्सति तथा
अंगुष्ठमात्रःपुरुषोज्योतिरिवाधूमकइतितत्रैवश्रूयतेयावान्वाअयमाकाशइतिव्यापकत्वेमतःस्थितस्यपरतात्तेअंगुष्ठ
मात्रताचात्रप्रतीयते अतोविरोधाज्जीवस्यैवलोकांतरगतदेहवत्तदुपासनार्थमीशानत्वादिधर्माः अंगुष्ठमात्रेपुरु
षेनिष्कर्षयमोबलादितितन्निहत्यर्थ तस्मात्अंगुष्ठमात्रेनभगवानेवप्राप्तमतउत्तरमाह शब्दादेवप्रमितःअत्रसंदे
हस्यवनकर्तव्यः शब्दादेवप्रकर्षेणविमानात्पश्यदृइवाकोमूर्त्तस्यैवव्यापकत्वेनयोंगुष्ठमात्रस्यैवेशानत्वपरिभग ४५

परामर्शस्य प्रयोजनमाह अयमपवार्थः प्रयोजनेनोपन्यस्तस्याप्यदहरवाक्यैवं चित्स्वरूपेणलोकमेतीत्यस्यैवं ज्ञाने हि ब्रह्म-
स्वरूपफलं ब्रह्मज्ञानापेक्षायामनुपपन्नं भगवन्नवशीदाविर्भावो भवतीति च कार्यर्थः संपन्नो भगवदाविर्भावकथनार्थं
वक्ष्यति चक्षुष्याप्ययस्मैतस्यायं तत्वमापत्तमाविः कृते दीक्षितं चेतनार्थं तस्मान्न परामर्शेनान्यथाव्याप्ति अल्पश्रुतेरिति चेन्न
डक्तं ननु न वा यजीवडुपपत्तिरस्तीति जीवप्रकरणांकल्पयामः कित्वदहरत्वेनापमर्थेडपपद्यते अल्पश्रुतेः अ-
ल्पहृत्पुण्डरीके कथं भगवदस्थानेव्यापकत्वश्रवणात्तपावात्ताज्यायमाकाशइति तस्माज्जविरोधपरिहाराय जीव
एवाराग्रमात्रत्वक्याभविविनिकल्पतइतिचेन्न तर्हि भवानस्मद्विचारकोमदीयपूर्वपरं तत्समाधानेपूर्वमेवोक्तं।
निचाय्यत्वादेवंव्योमवच्चेत्यत्र नत्रपरस्तन्नैवं विरोधस्तु सर्वंभवनसमर्थब्रह्मणानापाकनीयः तथापुरुषशरीरेच
पुरुषत्वेचमाधीराः सांख्ययोगविशारदाः आविशन्तरांपप्यपंतिसर्वं शक्तोपहितमितिभगवद्वाक्यात् तस्माद्भगवाने
वदहरइतिसिद्धं अन्नकृतेनस्पच दहरविरुद्धंवाक्यमाणकापरिहरति ननत्रसूर्योभातिनचन्द्रतारकंनेमाविद्युतोभां
तिकुतोयमग्निः तमेवभान्तमनुभातिसर्वंतस्यभासासर्वमिदंविभातीतिकत्रवल्यामन्यत्रचश्रूयते यत्रकृत्वानामेका-
र्थत्वंप्रकरणान्तब्रह्मपरत्वेचावगते अर्थाद्वसंदेहः यस्मिन्द्यौरित्यत्रसूर्यादीनांब्रह्मावारत्वमुक्तं अस्मिन्वाक्येपू-
र्वार्द्धेतत्रनैतेषांभानेनिषिध्यते पत्रयत्सर्वंदातिपुनतनत्रचेन्नतभासते कभोसजायन्तेचायाकमेत्वेष्कतिबाधने यत्रेत्यपि

अ·ए·
४५

थमंज्ञानाभ्यामातिशयाभ्यांताद्दशजन्मसंभवात् नहितेषांपूर्वसंस्कारोल्लभ्यते अक्षरपर्यंतशतोत्कर्षश्रवणात्।
उपर्यपेताश्मतोत्तरमाम्रेग्रहब्रह्मविद्याहेतुकत्वाउत्तरोत्तरमनुपदेषुणाविद्यमानत्वात्प्रजापतिपर्यंतंसर्वेषामधि।
कारः संभवति संभवच्चातात् उक्तोधिकारस्तत्रेतिसूचितं योयोदेवानांप्रत्यबुध्यत्सएवतदभवत्तथर्षीणांत।
थामनुष्याणामितितदुपर्यप्यधिकारःसिद्धः विग्रहःकर्माणीतिचेन्नानेकप्रतिपत्तेर्दर्शनात् नन्वेवमप्यनित्यता
नोज्ञानाधिकारेस्वीक्रियमाणेतत्पूर्वभाविष्वप्यधिकारोवक्तव्यः कर्माणिवेदाध्ययनेउपनयनादिषुचततस्मात्तेषा
मास्त्वणाद्यभावात्देशद्रव्याद्यभावाच्चपौराणिकेनमतेनदेवानांतदभावेपि क्रियमाणेकर्मणिश्रुति।
तिविरोधइतिचेत् न अनेकप्रतिपत्तिर्दर्शनात् बहूनांप्रतिपत्तिर्दृश्यते बहवोत्रकर्मणिप्रवर्तमानादृश्यंते सा
ध्यावैदेवाःस्वर्गकामाएषड्रात्रमेपश्यन्तमाहरन्तेनायजन्तेसोपिप्रतिष्ठामेनवस्तूनपात्रयन्तमुडस्यैवरुद्रानपाज्ञ।
पदंसौतिरात्रेणादित्यानयाजयदित्यादिषुप्येकप्रातेवर्षाणिप्रजापताविदेहोब्रह्मचर्यमुवासेतिभूसावागत्यजर्षी।
नदत्वायज्ञाकरणेचश्रूयतेदेवावैसत्रमासतेत्यादौदर्शनवचनात्तस्यापिज्ञत्विक्कर्मकरणंचद्योतयत्यथवासर्व
पदार्थानामनेकाप्रतिपत्तिर्बहूयोययोगोवेददृश्यते यथाचतद्धाकरणादिपरिधिप्रदरणादित्रेषोपवापादित। ४५
द्विद्यमानेक्रियतेनाविद्यमानेतथायत्रयेपदार्थानसंतितत्रकर्मतदभावेपिभवति तथाहि दृश्यतेसोमवादका

45

वानता हृद्देशेन स्यात् अन्यस्य तादृशत्वेनोपपद्येत तस्माद्भगवतः सर्वतः पाणिपादान्तत्वाद्यत्र यावत्त्वेनापेक्षते तत्र तावत्त्वं
श्रुतिर्निरूपयतीत्यंगुष्ठमात्रः परमात्मेति सिद्धम् हृद्यपेक्षया तु मनुष्याधिकारत्वात् नन्वनेकरूपत्वे विरुद्धधर्मव
त्त्वमस्त्वात्मार्थं स्वरूपेण निरूपयति प्रादेशमात्रत्वं च ध्यानार्थं अंगुष्ठमात्रत्वस्य क्वोपयोग इति चेत्तत्राह हृद्यपेक्षयेति न निः
प्रयोजनत्वं निराक्रियते अस्ति प्रयोजनं तत्तदाह हृदि अंगुष्ठमात्रे निरूप्यते केन हेतुना अपेक्षया ईश्वरकार्यापेक्षया ई
श्वरः सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठतीति स्मृतेः रक्षार्थमंगुष्ठमात्रत्वमित्यर्थः ननु प्रमाणान्तरत्वे किमेतत्र संभवति तत्रा
ह मनुष्याधिकारत्वात् मनुष्या न चिकित्सेदं मनुष्याध्यानेऽप्रवृत्तेः अतो मनुष्याणां हृदयस्यांगुष्ठमात्रत्वात्तदपि
हृदयस्थूलत्वापि धर्मरूपं ज्ञानदेवतावन्मात्रस्यैवावदान भवतात् तस्मादंगुष्ठमात्रस्यैव सर्वधर्मरक्षकत्वादं
गुष्ठमात्रोऽत्र भगवानेवेति सिद्धं तदुपर्यपि बादरायणः संभवात् अंगुष्ठमात्रनिरूपणार्थं मनुष्याधिकारे निरूपि
तेऽकस्यचिद्भ्रमो भवेत् सर्वत्र ब्रह्मविद्यायां मनुष्याणामेवाधिकार इति तन्निराकरणार्थं देवादीनामधिकारमा
ह तदुपर्यपि मनुष्यापेक्षया वक्तिनानामधिकारो नास्ति तत्रापि वैदिकधर्महेतोस्त्रैवर्णिकानां धर्मप्रयुक्तानामाग
तं ततोऽपि येऽसाध्यादयो धर्मप्रयुक्ताः तेषामप्यधिकारः तत्राजैमिनिमतमतीनाने संमतिरिति स्वनामग्रहणं विशिष्टत्रैव
र्णिकानामप्यप्रजापतिपर्यन्तेशतानन्दिनामधिकारं मन्यते बादरायणः ऊनः संभवात् संभवन्तीत्येषां ज्ञानाधिकारः ।

अ.सु. परोक्तव्यवहारस्यैवानुमानत्वमिति ब्रह्मवादः तस्मान्मन्त्रतात्त्वमावाभ्यां इदानींतनभौतिकयज्ञापदार्थेषु भगवद्रूप
४६ वावेशस्तथा मन्त्राणामपि देवादिलोके तस्माद्वैदिकः पदार्थः सर्वोपि आधिदैविकोभिन्न इति सिद्धं अत एव च नित्यत्वं साधि
कं विशेषोपपत्तिमाह अज एवास्मादेव वेदे नो वेदस्य नित्यत्वे सर्वप्रपंचवैलक्षण्ये न वकारान्त ब्रह्मत्वस्यान्ते ग्राह ब्रह्म
वेदपुरुष इत्यादिवाच्यत्वे अस्मात्तु सर्वेषां ब्रह्मोपादानस्य समर्वत्तनघाकष्टनं तन्नसज्ञान्यतिरूपणार्थो वेधिकाद्वारेषा
सोऽचिकात्तसा अत एव ऋषीणाम् मन्त्रमोदः निश्वसितवचनाच्च तस्याप्यंशप्राणभूतो नित्य इत्यर्थः साधनात् ब्रह्म
46 विद्यापराविद्याप्रपंचभेदादेव लौकिकशास्त्रव्यवहारभेदो तस्मादाधिदैविकप्रतिपादकत्वात् वेदस्य नित्यत्वसम
माननामरूपत्वादावृत्तावप्यविरोधोदर्शनात् स्मृतेश्च एवं शाह्वलविचारेण वेदप्रामाण्यसिद्धये भिन्न एव प्रपं
चोऽप्याधिदैविकः सर्वत्र सिद्धः इदानीमर्थवलविचारेणान्तरकांडे किंचिदाशंक्य परिहरिष्यते दार्ढ्यार्थं ननु स्य प्रपंच
स्यानुकारित्वे नवा चन्त्वेतवास्ती क्रियमाणत्वे सृष्टिप्रलययोर्विद्यमानत्वादनित्यसंयोगः प्राप्नोतीति तत्राह समाननामरू
पत्वादावृत्तावप्यविरोधः वस्तुतस्तु भगवद्रूपत्वादाविर्भावतिरोभावेच्छयैव तथात्वान्नावृत्तिर्येकापि तथापि लोकबु
द्ध्यनुसारेणावृत्तावपि समाननामरूपत्वात् सम्बद्धजलप्रदेशयत् पुनरुपादानेन तद्देवेति निश्चयाभावेपि नामरूपयो।
स्तुल्यत्वादन्यस्य भेदकस्याभावात् नानित्यसंयोगविरोधः अतः दर्शनात् दृष्टजहि तथा वेदपि न मातृस्त्रीभर्तृशरी ४६

नोभाववत् यज्ञेनयज्ञमयजंतदेवाः इतिसंभृतसंभारः पुरुषः चयपैवैसूः तमेवपुरुषंयज्ञेनतेनैवायजमीश्वर
मित्यादिवाक्यैः सर्वसंभारस्तूपपन्नि स्थ्याद्युनिकान् प्रतिवेदविभागात् जैमिनेस्तथाविस्मयः तस्मात्कर्माधि-
कारः कर्मकरणोवोपर्धविसिद्ध शाद्वइति चेत्तातः प्रभवात् प्रत्यक्षानुमानाभ्यां नन्वमस्तुकर्मकरणाविरोधःशा
ह्नेन्वभविष्यति अर्थज्ञानानेतरद्दिकर्मकरणावेदाच्चार्थज्ञानेनतच्चमाधारदीनांवेदएवकर्मकरणोऽधृयनेनज्ञा
नेकर्मकर्त्तृविरोधः अन्यकल्पनायांत्वनवस्थाव्यवस्थापकाभावात् तस्माद्वेदोवस्तुनोह्यज्ञातेवदनवस्तुनामप्र-
धिकारेवदेत् वदनवाक्यमतित्यानभवेदितिचेत् न अनतःप्रभवात् अतःशाद्वात् प्रभवः शास्त्रोक्तपदार्थाना
वेदोक्ताःसर्वएवपदार्थाः। आधिदैविकाएवपुरुषावएव भूताःसर्वान्तकारित्वात् भगवतः अतोनासप्रपंचोवे-
दात्मकोभिन्नएवाशीकर्त्तव्यः नकेवलंशाद्वैकसमधिगम्यः वेदैश्चसर्वैरहमेववेद्यइति अतस्तस्यप्रपंचस्याभिन्न
त्वान्नविरोधः शाद्वैकगम्येवमतआह प्रत्यक्षानुमानाभ्यां प्रत्यक्षेतावदिदानीमपिपज्ञमानःपज्ञमानकर्त्तृपञ्चत्वि-
जश्चस्वकर्त्तव्येवेदाद्वगाह्ऽतिनचाह्वतिमात्रवाचकत्वेननाविरोधःसर्वत्रलक्षणाप्रसंगात् पः सिक्तरेताःस्यादित्या
दिषुविरोधश्च नचप्रवृत्तिनिमित्तस्यैववाच्यत्वेप्रवृत्तिवैपर्यायत्वेन सैकेनग्रहविरोधाच्चसर्वस्यापिपदार्थस्यभग-
वत्त्वानात्तपस्थितिदोषः संकेतग्रहेपि जमदग्नेनापंचावज्ञमितप्रमाणेनदिस्वयंज्ञामदग्न्यइतिप्रत्यक्षानुभवोस्ति

अ·मा· भासकत्वेन ज्योतिश्चक्रे देशेष्वस्य तस्य रश्मिः पञ्चमप्रथमं काण्डमित्यादिश्रुतेश्च नेह्नितादृशां मोक्षेश्वर्यवत्ता सर्वोपास्यत्वं मो
८७ क्षदातृत्वं ज्ञानकर्मणोः कथं तेषां प्रयोगोऽस्ति तस्मादनधिकार एव देवानामित्येवं प्राप्त उच्यते भावं तु बादरायणोऽस्ति
हि तथाहुः पतेव्यावर्त्तयति भावं देवानामधिकारस्य मन्यते बादरायण आचार्यः गौणसिद्धान्ताभावाय स्वनामग्रहणं कि
मर्थं ज्ञानेन तथा सति तत्र्यत्नमत आह अस्ति हि अस्ति वेदे प्रजापतिरकामयत प्रजायेयेति स एतदग्निहोत्रं मिथुनम
पश्यत् तदुदिते सूर्येऽजुहोदिति देवा वै सत्रमासतेत्यादिभिः कर्माधिकारो निश्चितः तथोपदेवानां प्रत्यक्षश्रुतमेव
47 तद्भवतीत्यादि तथैवेन्द्रप्रजापतिसंवादे ब्रह्मा देवानामिति च एवमेवंविधेभ्यो वेदेभ्यो देवानामप्यधिकारोऽस्ति यत्र च पुनर्दे
वानां फलभोगप्रतीपत्तेन कारणं नाप्ति तेषामधिकारो गीतानेवः हि यज्ञोपमर्थः एते हि वसवो आधिदैविक॰
भगवद्रूपभूताः अनश्नतां अन्यप्रार्थनत्वाधिविरोधः पयोहस्तेनाप्रातः सवनमित्यादिवत् तदिज्ञीवविशेषाद्दृष्टा
न्तमेतस्मादिदं ब्रह्मप्रकरणे देवा यो पि देवोपासनं च न प्रतीयते स भगवद्रूपस्य वाधिदैविकः न वा पूर्वकल्पेन निस्सं॰
यः तथा सति तेषामभावात् अन्यथास्य त्वनित्यता च वेदस्य स्यात् तस्माद्देवानामप्यधिकार इति शाण्डिल्यविचार एवयु
क्त इति सिद्धं शुगस्य तदनादरश्रवणात् तदाद्रवणात् सूच्यते हि इदानीं शूद्रस्यादिकारो निराक्रियते यथा कर्मणि एतपाति ८७
षादस्थपतिं याजयेदित्यादि न त्रैवर्णिकानि शुश्रुतेर्विष्कदाचाचेति शूद्रस्येति लिङ्गात् ब्राह्मणादीन् च शूद्रस्याधिकारः एवमिहा॰

रग्गादिष्वृतद्वेदमिति व्यवधारस्य सिद्धत्वात् सूर्याचन्द्रमसौ धाता यथापूर्वमकल्पयत् दिवं च पृथिवीं चान्तरि।
क्षमथो स्वरिति स्मृतेश्च सर्ववेदमयेनेदमात्मनात्मनात्मयोनिना प्रजाः सृज यथापूर्वं याश्च मय्यनुशेरत इत्या।
दिस्मृतेः सर्वस्य तेष्वान्तर्यामिणाणापूर्वं चरितस्मरणस्मृतिरुच्यत इति अत्रो ऽर्थबले विचारे पि यद्यर्थानां नित्यत्वा।
त्तत्वेदस्यानित्यसंबन्धः मध्वादिष्वसंभवादनधिकारं जैमिनिः अर्थबलविचार एवैकदेशेन पूर्वपक्षमाह नन्व
मध्वादिविद्यासु देवानामनधिकारात् सर्वत्रैवानधिकारः तथाहि असौ वा आदित्यो देवमधु तस्य द्यौरेवेत्यादिना सू
र्यस्य देवमधुत्वं प्रतिपादितं रश्मीनां वेदत्वं च तत्र च वसुरुद्रादित्यमरुत्साध्याः पंचदेवगणाः स्वमुख्येन मुखेनामृत
दृष्ट्वैव तृप्यन्ति पंचविधा एव च देवाः सिद्धे च तेषां तन्मधुन्यनुपासकत्वान्न देवान्तरकल्पनाकृतार्थत्वाच्च ब्रह्मणो।
पि देवत्वमादित्यादिहेतू सर्वा एव देवोपासनविद्यास्त्वदीताः अजस्त्रैषामप्युपास्यत्वात् कृतार्थत्वाच्चानाधिकारः नहि प्रयो
जनव्यतिरेकेण — वित्तमहत्त्विःसम्भवति मोक्षस्याप्यधिकारनिवृत्त्वाद्युत्तरमार्गवर्तित्वात् स्वत एव सिद्धेः यावदधिका
रमिति न्यायात् वसून्न यजेयदि मत्रापि भावित्वं वसुत्वात् तस्मान्मध्वाद्यधिकारकमेव ज्ञानेन कर्म चेति न देवानामधिका
र इति जैमिनिराचार्यो मन्यते मन्त्राणामेव ज्ञानकर्मणोस्तत्रतत्र भाववत्त्वात् तत्तदुपभोगानन्तरं मोक्षप्राप्तेरिति।
ज्योतिषि भावाच्च किं च तेषां सर्वेषामनधिकारः प्रत्यक्षत एवाऽऽदर्श्यते सर्वे हि नक्षत्रादिरूपेणामह्नो भगवतो जगद्व

48

धिकारं मत्वा नस्य निराकरणार्थं हेतुमाह उत्तरत्र चैत्ररथेन लिङ्गात् । अथ ह शौनकं च कापेयमभिप्रतारिणं च काक्षसेनि
मित्युत्तरत्रैवास्मिन् क्षत्रियो नौ निर्दिष्टेकत्वाभिनाथस्येति कक्षसेनस्यापत्यं काक्षसेनिरिति अस्य व्याख्यानं चैत्ररथ इति चि
त्ररथस्यापत्यत्वस्याथ त्येते न चैत्ररथेन कक्षाद्वपारथा इति व्याख्यानं एतेन वै चित्ररथं कापेया अयाजयन्निति शौनकस्य
कापेयो याजकस्य याज्यश्चित्ररथस्य पुत्रः काक्षसेनिरिति ब्रह्मचारा ब्रह्मवित्तु उभौ तु संवर्गविद्योपासकौ प्राणप
हृमितात्तस्मात्तद्ददतः उभावपि स्त्रैकौ भगवतः तेन प्रकृते पात्रिंगरूपिष्याद्भक्षणविधावेवेति गम्यते तस्मान्नता
तिश्रुतः संवर्गविद्यायामधिकारी संस्कारपरामर्शात्तदभावाभिलापाच्च इदानीं शूद्रस्य कश्चिदपि दपि ब्रह्मविद्या
यामधिकार इत्युच्चापि कल्प्यते तत्तु नास्ति सर्वत्र संस्कारपरामर्शात् उपनयनसंस्कारः सर्वत्र परामृश्यते तं होपनिन्ये
अधीहि भगव इति होपससाद तान्हानुपनीयेत्यादिप्रदेशेषु उपनयनपूर्वकमेव विद्यादानं प्रतीयते शूद्रस्य तत्तदभा
वाभिलापात् चतुर्थ एकजातिस्तु शूद्र इति नश्यदपात्तकं किंचिन्न च संस्कारमर्हतीति शूद्रस्य संस्कारनिषेधात् चकारात्
न शूद्राय मतिं दद्यादिति निषेधः तदभावनिर्धारणे च प्रवृत्तेः अतश्च शूद्रस्य न संवर्गाधिकारः तदभावनिर्धारण एव गुरु
शिष्यभावप्रवृत्तेः सत्यकामो ह जाबाल इत्यत्र गौतमः सत्यकाममुपनिन्येन तदब्राह्मणो विवक्तुमर्हतीति सत्यवचने
न शूद्राभावे ज्ञात एव चकार एवार्थे चकारेण निर्धारणानन्तरमयत्नानार्थं चशब्दान्तं शूद्राभावे च तस्मान्न शूद्रस्याधिकारः श्रवणा ५८

पि संवर्गविद्यायां शूद्रस्याधिकार इति तन्निराकरणार्थमिदमधिकरणमारभ्यते सर्वा हि श्रूयते जानश्रुतिर्ह पौत्रा
यणापत्यं त्रह्हंसवाक्यश्रवणानन्तरं संवर्गवतो रयिक्वस्य समीपं गतः जानश्रुतिः पौत्रायणः रयिक्वेमानि षट् शतानि गवा
मित्यादिना देवतां पृष्टः प्रत्युवाचाहहारेत्वा शूद्र तवैव सह गोभिरस्त्वित्यादिना जानश्रुतिं शूद्रशब्देन संबोध्य पुनश्च
शूद्रानेनैव मुखेनेत्युक्त्वा संवर्गविद्यामुपदिष्टवान् अतो नैविद्यायां जातिशूद्रस्याप्यधिकारीति तथामेवोधनं तदा
शुक् शोकः अस्य जानश्रुतेः समजनीत त्रदेवं तदनादरश्रवणात् तत तदस्मात् हंसानादरस्य श्रवणात् कं वर एन
मेतत्सन्तं सयुग्वानमिव रयिक्वमात्थेति स्वापकर्षश्रवणात् किमतो यद्येवमत आह तदाद्रवणात् तत तदनेनं रश्रा
द्रवणात् शुचमनु आद्रवतीति शूद्रः परोतवादादेर्दीर्घः सर्वत्वापनायाः रूढिर्योगमपहरतीति न्यायात् कथमेवमत
आह सूच्यते हि स्वस्य सर्वज्ञत्वं सूच्यते दं सवाक्यात् लोके जातेत्यमागत इति अन्यथा प्रपन्नस्याधिकारवचनमनर्थकं स्या
त् युक्तश्चायमर्थो ब्रह्मविदः सर्वज्ञत्वेन तस्मात् तथ्यनिराकरणं वा संबोधनफले तस्माच्छुचं प्रत्याद्रवनादेव शूद्रपदप्रयो
गो न जातिशूद्रवाचीऽत एवमत आह क्षत्रियत्वावगतेश्चोत्तरत्र चैत्ररथेन लिंगात् जानश्रुतेः पौत्रायणस्य क्षत्रियत्वमव
गम्यते गोनिष्करथकन्यादानात् न हि शूद्रेऽपि प्रभूततया क्षेत्रे तत्त्रिपादत्वमस्य संभवतीति राजधर्मत्वात् न हि स्यो ब्रह्मणापभा
र्यात्वेन कन्यादानं घटते इत्याप्रथमं हंसवाक्येण द्वेसंगच्छते उपदेशाच्चेति चकारार्थः तथापि संवर्गविद्यायां शूद्रस्यैवा

तः प्राणशब्दवाच्यत्वेन पूर्वमेव सिद्धं तस्मात्सर्वजगत्कंपनं भगवत्कृतमिति भगवानेव वाक्यार्थः ज्योतिर्दर्शनात् ।
एष संप्रसादोऽस्माच्छरीरात्समुत्थाय परं ज्योतिरभिसंपद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यत इति तत्र संशयः परंज्योतिर्महाभूत
रूपं ब्रह्म चेति अत्र प्रथमाध्याये केचित्सिद्धा युक्तापि साधितैः निःसंप्रकाशतोप्यन्ये चत्वारो चनिरूपिताः तत्र तद्रूपेणोपप
त्याच महाभूतमेव ज्योतिरित्येवं प्राप्ते उच्यते ज्योतिर्ब्रह्मैव कुतः दर्शनात् दर्शने सर्वत्र दर्शनेन्याय इति यावत् सप्तमोऽस
र्वत्र सता सोम्य तदा संपन्नो भवति सजि संपद्य न विदुः सति संपद्यामह इति अहरहर्ब्रह्मलोकं गच्छन्तीत्यादिप्रदेशेषु ब्र।
ह्मसंपत्तिरेवोक्ता अत्रापि संप्रसादवचनात्परंज्योतिर्ब्रह्मैव तस्माद्यः कश्चन शब्दो ब्रह्मस्थाने पठितस्तद्ब्रह्मवाचक एवे
ति आकाशोऽर्थान्तरत्वादिव्यपदेशात् आकाशो वै नाम नामरूपयोर्निर्वहिता ते यदन्तरा तद्ब्रह्मेति श्रूयते तत्राकाशशब्देन सं
देहो भूताकाशः परमात्मा चेति नामरूपनिर्वाहमात्रत्वमवकाशदानाद्भूताकाशस्यापि भवतीति न ब्रह्मपरत्वमस्य
स्य च नियामकस्याभावादित्येवं प्राप्ते उच्यते आकाशः परमात्मा अर्थान्तरत्वादिव्यपदेशात् यद्भूताकाशस्य प्रयोजनं
श्रुतिसिद्धं तस्मादन्यस्य व्यपदेशः कार्यान्तरादिव्यपदेशश्चापत्रैव हि सिद्धवत्कारेणोत्कृष्टधर्मा अन्तर्दीपास्तदेव ब्रह्मेति
नापि नामरूपनिर्वाहिकाशस्य माकाशान्य— द्धेतुर्भवतीति निश्चयेनेति सिद्धवत्काराच्चोपासनापरत्वे निवोदस्य ब्रह्मल।
धर्मत्वेन कृत्यन्तरसिद्धमिति विचारः अपच्यपि निसूचकस्त्वयमेव न्यायधर्मि [illegible] इति तस्मात्यत्रैवात्तद्धर्मकथनमस्य वाच्च ४९

ध्ययनार्थप्रतिषेधात्स्मृतेश्च ॥ इतश्च शूद्रस्याधिकार विनावेदस्य श्रवणमध्ययनं अर्थज्ञानं च प्रतिषिद्धं स्मृतिषिद्धं तत्संनिधावत्त्व।
स्य च अथास्य वेदमुपशृण्वतस्त्रपुजतुभ्यां श्रोत्रप्रतिपूरणमिति पद्यु ह वा एतत् श्मशानं यच्छूद्रस्तस्माच्छूद्रसमीपे नाध्ये
तव्यमिति उदाहरणे जिह्वाच्छेदो धारणे शरीरभेद इति दोहादोष्ट्र दर्शयेवे धर्मंचानामभाव एव स्मृतिप्रभृतिष्वपि वेदाधिकार
इत्यादि स्मृतेश्च वेदान्तरविचारेण शूद्रः पततितत्त्वादिति च कारस्तदधिकरणसंपूर्णत्वद्योतकः सांत्रैवर्णिक।
ज्ञानाधीतकारणविशेषेण शूद्रयोनिगतानामद्धातमधिकारः तत्रापि न कर्मजातिशूद्राणां तस्मान्नास्ति वैदिके कचि
दपि शूद्राधिकार इति स्थितं कंपनात् कट्वदन्नी विचारेणानिश्चिताद्यधिकारिणः वाक्यान्तरं च तन्नत्यं चिन्त्यते प्रलयाव
धिपदिदं किंचिज्जगत्सर्वं प्राण एजति निःसृतं महद्भयं वज्रमुद्यतं य एतद्विदुरमृतास्ते भवन्तीति अत्र प्राणवज्रोद्यमन।
शब्दाभ्यां संदेहः किं प्राणोपासनार्थं हो पा मनाव ब्रह्मवाक्यं वेति वा धक शाब्दस्य श्रुतिनान्यप्रकरणेन निर्णयः अमनवेप्रा
णइति श्रुतेः प्राणोपासकस्य व्यमजपाप्तिं पुंजयोतेरं ह स्यापिमनत्वात् वज्रमुद्यतमिति प्राणपत्ते विपोत्त नेमरणजनक
त्वाद्भयरूपत्वे इंद्ररूपत्वे वलाधिश्रुतत्वात् प्राणत्वेन स्मात् प्राणे रेंद्रो वा वाक्यार्थ इति एवं प्राप्ते उच्यते कंपनात् कंपनमत्र।
प्रथमवाक्यार्थः स च भयहेतुकः अविशेषेण सर्वजगत्कंपनं भगवद्धेतुकमेव भवति न चैकांततो वज्रमिंद्रस्यैवा।
युधं भवति अविरुद्धत्वात् न तस्यतान्नस्य हृदयमाक्षिदत्तसापानिरभवदितिश्रुतेः तस्मान्मारकरूपमेवेदं भगव

अ.ग्र. शब्दात् जीवस्यानीशित्वात् येन प्रकारेणायं जीवः परलोके गच्छति तत्प्रपाये भगवानेव करोतीत्यर्थः खल्विति भगवतो।
५० नजागरितस्वप्नभेदोस्तीति पदतः परं स्वयंज्योतिष्ट्वं तत्र स्पष्टं एतावद्दूरे भगवच्चरित्रमंगीकृत्य जीवविमोक्षार्थं प्रश्नः स
चाप्येष इति जीववाकं तस्य सहजः संगो वास्तीति स्वप्नसंगाभावे प्रत्युत्ततः प्रदर्शयन् असंगत्वमाह तावतापि जागर।
णावस्थायां संगत्वज्ञातापद्युतः प्रश्नः तत्र मत्स्यदृष्टान्तेनावस्थाभेदज्ञानापक्रियाज्ञानप्रधानेश्येनस्वपर्णादृष्टान्तस्त्वस्व।
षुप्तो भगवत्स्वरूपप्राप्तये अवस्थान्तोपत्रेति च भगवान् पंचवर्मनाडीकृत एवास्य क्लेशो भगवत्कृत एवामेद इति स्व।
50 मार्पदो भगद्रूपः परमो लोकः सुषुप्तिस्वकामरूपो भगवान् अनुरत्नाभावाड भयोः स्पष्टतया भेदनिर्देशः शारीरः प्रा
ज्ञ इति नामाह्लादतामावेतिक्षेदः तत्र भगवत्स्वरूपं गतस्य वात्येडिप धर्माभावमाह विज्ञानीपादिसंतेनवाह्येन्द्रियाणां
सलिलत्वमिति पूर्वोपपत्तिः एष ब्रह्मलोक इत्यारभ्य अनन्यशाखासेतत्दमन्तमित्यंतेनानेद भगवान् प्रतिपादितः फल
त्वापपत्तौ भयमंगः प्रतिपादितः तस्मान्नभवाद्गृहत्वायपुत्रः प्रश्नः दर्शनादर्शनावायोह्यापाभ्यां सिद्धमसंगोप्यपेत्र
रुष इति एवं जीवस्य सुषुप्तौ भगवंतं च ज्ञात्वा मोक्षोपायं पृच्छति तत्र याज्ञवल्क्यस्य भयं जातं स्वबुद्धिरपंति वैधेनापि सर्वं ज्ञा
स्यतीति जीवब्रह्मधर्माने काकृत्य जीवोपक्रमणाब्रह्मोपसंहारेणाह सपत्रेति जीवस्य मूर्छोपतायावस्यानत्यथाश्च
मन इति मरणावस्थां तत्र भगवानेवैनं लोकांतरे नयति तद्यथा राजानमिति भगवतः सत्त्वाने एवं विदमिति वचनात् ५०

स्यतत्रैव ब्रह्मपरत्वमिति सिद्धं ॥ सुषुप्त्युत्क्रान्त्योर्भेदेन व्यपदेशाद् बृहदारण्यके ज्योतिर्ब्राह्मणे याज्ञवल्क्य किंज्योतिरयं पुरुष
इत्यारभ्याभयं ह वै ब्रह्म भवति य एवं वेदेत्यन्ते संदेहः किं ब्रह्मवाक्यमेतत उत जीवस्येति जीवस्य ब्रह्मत्वप्रतिपाद
नेजीववाक्यत्वं स्यात् अन्येषां ब्रह्मणां एव ज्ञानकर्मत्वे ब्रह्मवाक्यत्वमिति यद्यप्यर्थज्ञानेन संदेहः तत्र प्राप्तमिति यामके द्वैत
माह भेदेनेति तस्यायमर्थः किंज्योतिरयं जीव इति प्रश्ने सूर्यचन्द्राग्निवागादि प्रकरणेन जरं आत्मज्योतिः आत्मा भगवा
नेवास्य ज्योतिरित्युत्तरानन्तरं कतम आत्मेति प्रश्ने योऽयं विज्ञानमयोक्तानन्तरूपः इन्द्रियेषु हृदि च प्रकाशमान इत्युक्तत्वे जी
वोपि तादृश इति तन्निराकरणार्थं समस्मातः सत्त जीवतुल्यः सन् क्रीडतीत्याह तस्याभयधर्मोपपत्तेश्चेतने क्रियामात्रस्य
तन्मूलत्वात् एतत्र हि चत्वारि स्थानानि अयं लोकः परलोकः स्वप्न इति त्रयं जीवस्य समानत्वात् तथात्वं भवति तत्र स्वप्नस्य
मिथ्यात्वात् न हृदयमेव सुषुप्ते च चतुर्थं जीवस्य तन्मात्रेपि नत्राप्सि कोके जीवस्यानीशित्वं भवत्वत्सिद्धं मोक्षे त्वेकं स्वप्न
स्तु मायामात्रः परं हृदयमेवावशिष्यते न च सुषुप्त्येव भेदः प्रतिपादितः तत्र भगवतो जीवसाम्येप्यतः करणेंद्रियधर्माः
प्राप्नुवन्तीति तत्रान्तःकरणमाह ध्यायतीव लेलायतीवेति बुद्धिसहितः स्वप्नमेव स्वप्नो भूत्वा जागरणादि संधानं
न करोतीत्येवं जाग्रत्स्वापौ ब्रह्मणोल्लोकद्वयं जीवस्य स्थानत्रयमाह स चाप्यपसिद्धान्तिकोडिकाद्वयेन सइति पूर्वपक्षो
तो जीवजीवस्य शरीरेन्द्रियाणां उः त्वदन्तमेवमथेति भगवच्चरित्रे समत्व स्वसमाने दे जीवस्य उः त्वं च पश्यति भेदोप

अ.पा. आनुमानिकमप्येकेषामिति चेन्न शरीररूपकविन्यस्तगृहीतेर्दर्शयति च एवं सर्वेषां वेदान्तानां ब्रह्मपरत्वे स्थितेऽपि
५१ केचिदिहेदमर्थाज्ज्ञानात् केचिदिह दृष्टभागे कापिलमतानुसारिप्रदर्शनेन तस्यापि वेदमूलकत्वं वदन्ति तन्निराकरणाय
चतुर्थः पाद आरभ्यते तत्रेदं तावत् तेनोक्तं ग्राह्यमिति सांख्यमतमशब्दत्वादिति निवारितं वेदेन प्रतिपादितमिति तत्राशंकते
आनुमानिकमप्येकेषामेकेषां शाखिनां शाखासु सांख्यपरिकल्पितप्रकृत्यादि श्रूयते इन्द्रियेभ्यः परा ह्यर्था अर्थेभ्यश्च
परं मनः मनसस्तु परा बुद्धिर्बुद्धेरात्मा महान्परः महतः परमव्यक्तमव्यक्तात्पुरुषः परः पुरुषान्न परं किंचित्सा।
51 काष्ठा सा परा गतिरिति काठके श्रूयते तत्र बुद्धेरात्मा अहंकारः ततो महान् महत्तत्त्वं ततः अव्यक्तं प्रकृतिः ततः।
पुरुष इति न सांख्यकारादयः पदार्था ब्रह्मवादे संभवन्ति तस्माद्वेदजातीयकेषु तन्मतपदार्थानां श्रवणात् सांख्यस्मृ।
त्यविद्यावादा अपि श्रौता इति चेत् न प्रायपाठमात्रेण न तन्मतं सिध्यति संदिग्धानां पदार्थानां पौर्वापर्येण नि।
श्चयः न तत्संदिग्धवाक्येन सर्वं व्याकुलं तच्चिन्ता अत्र हि पूर्वमात्मानं रथिनं विद्धि शरीरं रथमेव तु बुद्धिं तु सार
थिं विद्धि मनः प्रग्रहमेव च इन्द्रियाणि हयानाहुर्विषयांस्तेषु गोचरान् आत्मेन्द्रियमनोयुक्तं भोक्तेत्याहुर्मनीषि
णः तदत्र चत्वारि वाक्यानि परस्य विज्ञानवानित्यादि तदन्विन्द्रियेभ्यः परा इति तत्र पूर्वसंबद्धपदार्थ उचितः तस्मा
द्धशरीररूपकविन्यस्तगृहीतेः शरीरेणानुप्यन्ते ये शरीरेन्द्रियादयः ते विन्यस्ताय ते रूपकभावेन रथादिषु तेषामेव ५१

जीवस्तु नैनेव वित्त सिद्धवद्वचनान्ननु ज्ञानविधिः वाक्यभेदप्रसंगाच्च संपद्येति जीवे मोक्षोधिकः अथ यैतन्मेते प्राणा इति भगव
च्छरीरे संपद्यत इत्येतेन श्लोकेनतत्र ब्रह्मण एव जीवस्य अकामयमानस्य भगवतः स्वरूपं पूर्वमेवोक्तमतस्तद्वदति भगव
न्निरामने प्राणानां निगमनतानतस्य चेष्टाधीनत्वात् तदभावे इन्द्रियाणि सर्वशोतनैव समवलीयंते ब्रह्मैव सन्नत्र
टस्थः सन्नपि समन्वय संदृश्यते जीवे ब्रह्माविर्भवतीत्यर्थः जीवे ब्रह्माविर्भावो न संगत इति नत्यज्ञति पादतार्थः श्लोकः
जीवोपदेशप्रकरणाभावेन सिद्धवद्वचनाच्च जीवन्मुक्तावस्थानाप्यसंप्रज्ञातसमाधिः मतांतरत्वात् ब्रह्मप्रकरणान्वा
न्नजीवस्य सद्योमुक्तिः फलेऽज्ञे मण एव ब्रह्मणो ज्ञानत्वान्नतद्यथेति सर्वशब्द शारीरं अनस्थिक इत्यादिसंभाडित्येतन्न
पसंहरः श्लोकास्त्रयोदशसर्वनिर्णयकाः आयोवत्सकिंते पर इति सर्वशब्दानाडीत्वात् पंचवर्णाश्रयेन मइति ह्यभ्याम
नैवविदो निदातदेवसंतइति बुद्धिमताव चनेनात्मानमितिवैराग्यपस्यान्नचिन्निरितिनवमिभगवन्तैःत्क्तं तिस्तहिज्ञा
नेचपुनरेतदेवसर्वतपोपदिशति सर्वाययमात्मेत्यादि अभयं वैजनकप्राप्तोसीत्येतेकारावातोकचित्पाठभेदेप्य
यमेवार्थः अत्र प्रकरणे जीवो वाच्य इति प्रमेप्रभिधीयते ब्रह्मैव प्रकरणार्थः हृदयस्थोऽक्रमणे च जीवब्रह्मणोर्भेदेनव्य
पदेशात् आकाशवत्तब्रह्म निर्धारणवदुक्तः पत्यादिशब्देभ्यः किंच सर्वस्य वशीत्यादिशब्दोऽयः स्पष्टमेव ब्रह्मप्रकरण
मिति इति श्रीवेदव्यासमतवर्त्ति श्रीवल्लभाचार्यविरचिते ब्रह्मसूत्राणुभाष्ये प्रथमस्याध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

अ॰ए॰ परत्वमनुपपन्नं अन्यथा पूर्वोक्तदोषस्तस्मात् अभेदेपि कल्पनया तदधीनत्वात् परत्वं तत्तदंशेन ततः अर्थवत् अर्थः
५२ पुरुषार्थः पुरुषार्थः फलं तेन हेतुना ब्रह्मविदाप्नोति परमिति श्रुतेः एकस्यैव ब्रह्मणः सविशेषरूपेण विषयत्वमानेन रूपेण फल
त्वमिति तथैवान्तरपुरुषाणाम् विभागोपि स्वधर्मात्मनि स्वाधीनाः स्वयमपि स्वाधीन इति तथा कल्पा विषः साधनत्वेनान्तरू
पः फलमिति अथवाव्यक्तं सविशेषरूपमन्तरमेवात्मज्ञाने सति पि ज्ञानस्यावेशयाधीनस्वमर्थः एतेनान्येपि सर्वे संप्र
दायादिनो निराकृता वेदितव्याः असंबद्धाभिलापाच्च अनेकरूढिप्राधान्यतो वा च्यवन्ते वैदिकनापरं शाक्तास्तोवेत्तथान्ये प्रयुक्ते
सन्मार्गात् बहिः कृताः तस्मात् त्रिभ्यः परत्वावेनानुमानिकं किंचिदस्ति ज्ञेयत्वावचनाच्च पूर्वापरसंबंधेनार्थः
52 प्रतिपादितः केवलं तद्वाक्यविचारेपि न तदभीष्टप्रकृतिरूपमव्यक्तं सिध्यतीत्याह अत्रहि वाक्ये अव्यक्तं ज्ञेयत्वेन नोक्तं।
तेषां तु प्रकृतिपुरुषान्तरज्ञानं तेन हि सिद्धवन्माञ्च निर्दिश्यते तेषां मते पुरुषार्थः सिध्यति अपुरुषार्थसाधनत्वे असंबद्धार्थ
वाक्यत्वमवस्यात् परत्ववचनेनाचासंगतेस्त्रिगुणत्वादुभयोरिति चकारार्थः अपेक्षितः पूर्वमुक्तोपि उपसंहारे स्मारितः तस्मादव्यक्तं।
न प्रकृतिः वदतीति चेन्न प्राज्ञो हि प्रकरणात् नन्वज्ञेयत्वावचनमसिद्धं पूर्वं निर्दिश्यमानं च लक्ष्यं ज्ञेयत्ववचनात् अशब्दम-
स्पर्शमरूपमव्ययं तथारसं नित्यमगन्धवच्च यत् अनाद्यनंतं महतः परं ध्रुवं निचाय्य तं मृत्युमुखात्प्रमुच्यत इति उत्तरवा-
क्ये वदतीति चेन्न प्रकरणस्य नियामकत्वे नैकवाक्यत्वे द्वयोः सर्वैकवाक्यत्वेन प्राज्ञः परमात्मैव निचाय्यः न तु द्वयोरेवैक ५२

त्वगृहीतिश्रेहणं अन्यथा प्रकृतहानाप्रकृतपरिग्रहापत्तिः जीवप्रकरणे हेतत्त्वकत्वपाठो सहृप्यते शोरंपशरीरा
मारूह्यागच्छेदितिहरे पदेजत्रजीवस्वरूपप्राप्तौ मोक्षसाधने शारीरे रथः सर्वसामग्रीसहितापराधीनपानत्वात्
रथस्तदपाधीनः इपाश्वस्तद्व्यधीनः सा च प्रग्रहाधीना स च सारथ्यधीनः स च स्वद्व्यधीनः सा च मार्गाधीना स च प्रा
प्याधीन इति एवं ज्ञात्वा एतत्सामकस्तदेशं प्राप्नोति तत्रैन्द्रियाणामात्मा विषयाः ते च मनसा सम्यक्तेन भाविताः स्व
प्याभवेति विरक्तेन्द्रियाणामनर्थात्वात् बुद्धेगत्वाविज्ञानेनतद्वसविषयके महद्भवति ततः परमव्यक्तेन प्रकटं भ
गवत्स्वरूपैकमानं भगवदधीनानसाधनानि तदधीनानि स च भगवान् स्वाधीन इति एवमेवार्थस्तस्योचितः किंच द
र्शपतिस्वयमेवेममर्थं — एषुसर्वेषु भूतेषु गूढोत्मा न प्रकाशते दृश्यते त्वग्र्यया बुद्ध्या सूक्ष्मया सूक्ष्मदर्शिभिरिति
सूक्ष्मयोपनिषदन्तसारिण्या बुद्ध्या भगवज्ज्ञानेद्रिततत्त्वाभिरिति च कारान्ततो भोक्तत्वनोज्ञात्वाविशातेतदनेतरभि
ति स्मृतिरङ्गीता तस्मात्साधनोपदेशानन्तसांख्यमतमिद्ध्यवदितमिति सूक्ष्मं तत्तदर्हत्वात् नन्वव्यक्तश
ब्देन न भगवत्स्वरूपावक्तेपाका धर्मिप्रवाहादित्याशंक्य परिहरति शाहुः सूक्ष्मं तद्वत्तैव धर्मधर्मिणोरभे
दात् अव्यक्तशब्देन हि सूक्ष्ममुच्यते न तद्वद्धि सर्वप्रकारेण न व्यज्यते अर्हत्वात् तदेवम्यर्हेयोगेडभयत्राप्युप
देतः तस्मात् धर्मधर्मिणोरभेदात् भगवानेव सूक्ष्ममिति तत्रूपैवाच्या तदधीनत्वादर्थवत् नन्वधर्मितेर

ब्र०सू० ति दिग्या दिवाकैः सांख्यपरिकल्पितानां पदार्थानां नामापि नास्तीति सिद्धं चकारोऽधिकरणासंपूर्णत्वद्योतकः चमसवद
५३ विशेषात् प्रतन्त्रस्य जरेण प्रतिबध्यते निराकर्तुमधिकरणांतरमारभते तन्त्रप्रकरणवृत्तान्त पूर्वमस्मिन्कोऽर्थोऽन्यथाव
र्णितः यत्र प्रकरणे ऐतेवनास्ति मंत्रेतदस्माकं मूलं अजामेकां लोहितशुक्लकृष्णां बह्वीः प्रजाः सृजमानां सरूपाः अ
जो ह्येको जुषमाणोऽनुशेते जहात्येनां भुक्तभोगामजोऽन्य इति पपठिते श्वेताश्वतरोपनिषदि च तद्व्याख्याये विद्यमानत्वा
त् पूर्वापरसंबन्धमेवं वक्तव्यं तत्र ब्रह्मवादिनो वदंति किं कारणं ब्रह्मेत्युपक्रम्य ब्रह्मविद्येव तितनिष्पिता तथापि पूर्वकांडे
53 प्रणवादिमंत्राणां नायं नियम इति प्रकृतेऽपि मंत्रांतरवाचकस्यैव प्रकृतोपयोग इति शंका ते ध्यानयोगानुगता अपश्य
न् देवात्मशक्तिं स्वगुणैर्निगूढामिति च तथा ज्ञाज्ञौ द्वावजावीशानीशावजा ह्येका भोक्तृभोग्यार्थयुक्ता अन्ये च यो यो
निं योनिमधितिष्ठत्येको विश्वानि रूपाणि योनीश्च सर्वाः ऋषिं प्रसूतं कपिलं यस्तमग्रे ज्ञानैर्बिभर्ति जायमानं च पश्येदि
च वाक्यानि कपिलतन्मतवाचिकानि वर्तन्त इति सांख्यमतमपि वैदिकमेवेत्येवं प्राप्त उच्यते चमसवदविशेषात् अर्वा
ग्बिलश्चमस ऊर्ध्वबुध्नः तस्मिन्यशो निहितं विश्वरूपं तस्यासत ऋषयः सप्त तीरे वागष्टमी ब्रह्मणा संविदानेति मंत्रेय
थान विशेषो विधातुं शक्यते मह्विकर्मविशेषकल्पयित्वान्तत्रार्वाग्बिलचमसकल्पापित्वात्तत्र यशोरूपं सोमं स्वमहोता
रोमं त्रेणाभवत्येवमेरिति कल्पयितुं शक्यते तथा प्रकृते लोहितशुक्लकृष्णप्राधान्येन रजःसत्वतमांसि कल्पयित्वा न दृष्टेन ५३

वाक्यान्तरवक्तृशङ्कां तस्मात्प्रकरणस्यानियामकत्वेऽप्यशब्दवाक्यमपि भगवत्परमेव त्रयाणामेव चैवमुपन्यासः प्रश्नश्च।
ननु न वयं सर्वमेकं प्रकरणमिति वदामः किं त्विदिप्येभ्यः परागुत्तरारभ्यतश्चैकैतमुपाख्यानमित्यतो भिन्नं प्रकरणं तत्र प्र
श्नमेपदार्थनिरूपः तदनुपपन्नं भूतेश्चितिप्ररूपजातेऽप्यशब्दमिति तत्प्रकृतिज्ञानेन तस्मादेतावान्प्रकरणैक्यमत नि
रूपणाद्दशब्दत्वमसिद्धमित्याशंकां परिहरति त्रयाणामेव मुपन्यासः प्रश्नश्चास्मदुक्तव्याख्याने त्रिप्रकरणत्वे अ
न्यथा चतुःप्रकरणत्वं स्यात् तृतीयाच्चेषा वल्ली स त्वमग्निं स्वर्ग्यमध्येषि मृत्यो प्रब्रूहि त्वं श्रद्दधानाय मह्यमिति प्रश्नः प्रथ
मः प्र ते ब्रवीमि तदु मे निबोध स्वर्ग्यमग्निं नचिकेतः प्रजानन् उत्तरं येयं प्रेते विचिकित्सा मनुष्येऽस्तीत्येके नायमस्ती।
ति चैके इति द्वितीयः प्रश्नः देवैरत्रापीत्यग्रे उत्तरं अन्यत्र धर्मादन्यत्राधर्मादिति तृतीयः प्रश्नः सर्वे वेदा यत्पदमामने
न्तीत्यादिनोत्तरं एवमग्निजीवब्रह्मणां प्रश्नोत्तराणि तत्र प्रदर्शिताख्यमतनिरूपणोपमिद्धियेमः उत्पादि स्यात् तदा चतु।
र्थस्याप्युपन्यासः स्यात् उपन्यासेऽपि न तु प्रश्नः अत एव पश्चाद्वचने तस्याप्रकृतेऽभावादस्मदुक्तरीत्या त्रीण्येव प्रकर
णानीति सिद्धं उत्तरप्रश्नभावार्थश्चकारः महद्वच्च ननु तथापि महतोऽनन्तरं व्यत्ययमर्थकेति नाः कथं ब्रह्मवादे ब्रह्मपरतया यो।
ज्यत इत्याशंकां परिहरति महद्वत् यथा महत् शब्दो महान्तं विभुमात्मानं वेदाहमेतं पुरुषं महान्तमित्यादौ महच्छब्दो ब्र
ह्मपरो योगे न एवमव्यक्तशब्दोऽप्यन्तरं वाचक इति न दृश्यमानाख्यमत एव वेदान्तेऽपि महच्छब्दः प्रधानकार्ये वर्त्तते शक्यते तस्मा

ब्र·सू· याह्यजावर्करसहितामवस्तात्वामिहितानपेयमितिउपदेशापदान्नयोपासनमभिप्रेतं चकारात्परोनवादोपिदेव
स्यहिताय यथाआदित्योवेदेवमधुवाचेयेनमधुपासीतफलेलोकालोदीनं चाग्नित्वेपेचाग्निविद्यायांतपाप्रकल्पनमपि वि
५४ रोधायोगरूढिव्यतिरेकेणाप्येषावेदशब्दप्रवृत्तिरिति तस्मादजाशब्देननसांख्यमजमिहिनंसंख्योपसंग्रहादपिनाना
भावादतिरेकाच्च मंत्रांतरेणपुनरपिशंकापरिहरतिवृहदारण्यकेषष्ठेश्रूयते यस्मिन्पंचपंचजनाआकाशश्चप्रतिष्ठितः त
मेवमन्यआत्मानंविद्वान्ब्रह्मामृतोमृतमितिपद्यत्रपंचजनाःपंचोच्यंते नपंचानांपंचगणानांसमासानुपपत्तेःतथा
54 हि आद्यःपंचशब्दःसंख्यावाचासंख्येयवाचीवाआद्यपंचसंख्यापापेक्षत्वान्नषष्ठीसमासःसंख्यापोसंख्याभावाच्च।
संख्येयपरत्वेद्वितीयस्यसंख्यात्वेपंचत्वमेवएवंवदेदनन्वयःविधायकाभावाच्चअतोवीप्सापंचजनसंज्ञाविशिष्टेनोवापं
चत्वमितियथासंभवमर्थःतथापिमूलशब्देनसंख्योपसंग्रहेविलक्षणार्थेकेनचिद्धर्मेणपंचसंग्रहेकेणाभावमसंचतेषा
मेतेनसंभवति तथासतिपंचेवतत्वानिस्युःअतस्तेनानाभावाएवस्वीकर्तव्याःपाद्यपिभूजनत्वाचाकृतिविन्नित्यतस्थि
तत्वधर्मावच्छेशकेनतथापितेतत्वोक्तेवेतःमूलप्रकृतिर्नविकृतिर्महदाद्याःप्रकृतिविकृतयःसप्त षोडशकस्तु
विकारोनप्रकृतिर्नविकृतिःपुरुषइत्यन्यपोपगमात् सूत्रकृषिर्वलक्षणभावप्रसंगाच्च किंचनापंच्यत्यर्थइतिस्फु
तावेवप्रतीयतेअतिरेकात्आकाशश्चेतिचकारादात्मायस्मिन्नितितिधिकरणत्वेनोक्तः तस्मान्नानेनापिमंत्रेणतन्मत ५४

सर्वमेव मतं प्राक्तनेकल्पयितृकपिलक्षपिवाक्षमपि नित्यसंयोगभयात्रित्यक्षषेरेवानुवादकेन तस्मात्तमेत्रमात्रेण।
प्रकरणः श्रुत्यन्तरनिरपेक्षेण विशेषः कल्पयितृशाक्यः ज्योतीरूपकमात्रतया ह्ययोयतएके नन्वचमसमेवेश्रवो।
गविलश्इति मेत्र व्याख्यानमस्ति शिरस्थमस्मः प्राणावैपशूः प्राणवात्तषपञ्चति नात्रतथाव्याख्यामस्तीती मामाशंकोप न
रिहरतितत्र शाहः अतोशाहेन ज्योतिर्वोच्यते यथा हंसः अल्पदोगीतच्छंघेनश्वरस्त्रवधात्रो अशिस्तूर्यसोमविश्वरूपाहस्य
एगहंसोऽजश्चरणानूपा भगवत्कार्थेरूपोशत्वात्तेना सात्रिवृज्जित्रिवृत्तमेकेकां करवाणीति श्रुतेश्च प्रथमोत्पन्नादेवगाऽज्जा
शाहेनोच्यते तत्रहेतुरूपकल्पना अनेनैवोपक्रमेतदेवाग्निस्तदादित्यस्तदु चेदमाइति द्वासुपर्णेति चाद्येमध्येचा
घेमेत्र पूर्वोत्तरसेवहूमेवचदति साश्वाख्यासपृष्ठिः अजहूयंजीवब्रह्मरूपमिति अत्रप्रकरणेनस्पष्टइतिनिरूपयति त
थाहि श्रुत्यन्तरे स्पष्टमेवमधीयते एकेपदशेरोहितः नपेतेजसस्तरूपं यत्कृष्णनदपोयत्कं सेतदन्नस्येति एवमग्रेपिकल्प
त्रयेश्च नेनजीवेनात्मनेति जीवब्रह्मणोरात्मप्रवेशः वीजोपिश्रेविध्यमितित्रिरूपतंभगवतश्चभोगेहेतुजीवेन भक्तभोग।
मितितस्मान्नप्रकृतेपिचमसवत्रुतावेवार्थकल्पना त्रसंख्यामतप्रतिपादकत्वे कल्पनोपदेशाच्चमध्वादिवदविरोधः न
नुहिविधाशाह प्रवृत्तिः योगोरूढिर्वीतत्राजाशाहः द्वागाधानूढः नजायतइतियोगः अतिभयनूपत्वात्कथंसृष्टिवाच।
कत्वमित्याशंक्यपरिहरति कल्पनापदेपदेशाच्चकल्पनाचोपदिश्यते आद्यासृष्टिः कल्पातघाअतोशाहेनोच्यते य

अ.पा. नोमेवः तत्र तत्तेजो ज्योतिषां ज्योतिरिति श्रुत्यन्तरस्थितेत्योति शब्दः स्यात् ज्योतिःपूर्वमेव तस्मात् सिद्धं न तन्मात्रस्य तिमूलत्वे का
५५ रणत्वेन वाकाशादिषु यथाव्यपदिष्टोक्तेः श्रुतेर्विप्रतिषेधात्स्मृतेर्वेत्याशंक्येतिमते हूरीकर्तुं श्रुतिविप्रतिषेधो नास्तीत्यधिकर
णमारभते तत्र श्रुतौ सृष्टिभेदा दृश्यन्ते क्वचिदाकाशादिकाः आत्मन आकाशः संभूत इति क्वचित्तेजःप्रभृतिकाः तत्तेजो
ऽसृजतेति क्वचित्प्राणपूर्विकास्तस्माज्जायते प्राण इति इदं सर्वमसृजतेति च एवं क्रमव्युत्क्रमानेकविधत्वात्सृष्टिप्रतिपाद
कत्वात् वस्तुनो द्वैरूप्यासंभवात् यद्वान्यत्र मनजापशवः प्रजापतेरितिवत् सृष्टिवाक्यान्यर्थवादत्वेन ब्रह्मस्वरूपज्ञा
55 नार्थत्वाद्यारोपापवादन्यायेन न वेदान्तब्रह्मणः कारणत्वं सिध्यतीत्यतः परिदृश्यमानजगतः कारणान्वेषणे क्रिय
माणे वा स्मृतभेदेषु सत्यकपिलस्य भगवतो ज्ञानांशावतारत्वात् तन्मातप्रकारेणैव जगद्व्यवस्थापितेत्येवं प्राप्त उच्यते
न सृष्टिभेदेषु ब्रह्मणः कारणत्वे विप्रतिपत्तिः सर्वप्रकारेषु तस्यैव कारणत्वोक्तेः आकाशादिषु कारणत्वेन ब्रह्म यथाव्य
पदिष्टमेवैकत्रान्यत्रापि तदेव कारणत्वेनोक्तं न तस्य कार्यं करणं च विद्यत इत्यादि निराकरणं तल्लौकिकत्वनिषे
धपरं तस्यैव प्रतीतेः सर्वे वेदलक्षणार्थे वैदिकानाम बाधितार्थकवाक्यत्वस्याभिप्रेतत्वादिति चकारार्थः कार्यप्रकारभेद
स्तु माहात्म्यज्ञापको न तत्त्वबाधकः बहुधा कृतिसामर्थ्यं लोकेपि माहात्म्यसूचकमिति तस्मान्न श्रुतिविप्रतिषेधात्
स्मृतिपरिग्रह इति सिद्धं समाकर्षात् पुनरन्यथाशङ्कापरिहरति नन्तु क्वचिदसद्वा इदमग्र आसीदिति क्वचित्सदेव ५५

सिद्धिः प्राणादयो वाक्यशेषात् नन्त्ववशेषे मंत्रस्यार्थावगमव्यस्तदन्तरोधेन लक्षणापापि ज्योतिःशास्त्रवत्पंचपंचशब्दः।
पंचविंशतिवाचकतया परिकल्प्यस्य श्रुमाहात्म्यार्थमात्माकाशयोराधाराधेयभावः प्रदर्शितस्तत्राप्ययोरेव अतो मंत्रेत
न्मतसिद्धिरित्याशंक्य परिहरति प्राणादयः पंचजनाः वाक्यशेषस्य मंत्रार्थनिर्णायकत्वात् प्राणस्य प्राणमुत चक्षुषश्च
क्षुः श्रोत्रस्य श्रोत्रमन्नस्यान्नं मनसो मन इति नन्वेकस्य मस्य वाक्यशेषत्वं उच्यते प्राणादयः संज्ञाशब्दाः करणवाचका
स्तेन ज्ञानत्रूपे वाक्रियायां पंचाकार्ये जनयंतीति स्वव्यापारेणेतज्जनेषां करणानां तदपेक्षाभावान्न प्राणादीनां पुनः प्राणादि
मत्वेवाधितं स्यात् भगवतो माहात्म्यविरोधश्च अतः स्वार्थे निर्वाहार्थमन्याये वर्जने पंचजनवाक्यस्य च अतो बुद्धेः पंच
वृत्तीर्जनपतीति प्राणादयः पंचजनाः संशयोपविपर्ययो निश्चयः स्मृतिरेव च स्वापश्च उच्यते बुद्धेर्लक्षणानि वृत्ति
तः पृथगिति तेषां तत्तत्प्रकारकं स्वकार्यजननत्वतः किंतु भगवानिति द्योरेकार्थत्वे सर्वे संगतं स्यात् खंडत्वा
च्छेषत्वं सर्वप्रवर्तकत्वाद्भगवतो न माहात्म्यविरोधः तत्र प्राणपादेन त्वक्घ्राणप्राणापाना हीनारसना चात्रे प्रतिषि
ते न्यत्रेम हीने वारव्यातेज सिध्यन्ता चार्थे चैकत्र भवतः सह भाविता तत्क चिदेकयत्रहणाद्यफ विडुभयग्रहणमिति निने।
जे सर्वे पंचैव भवत्यतिरिच्यते परमाकाशः तस्मात् प्राणादयः पंचजनाः इति न तन्मतसिद्धिः ज्योतिषैकेषामसत्य
न्ने काण्वपाठे अन्नस्याम्नानमिति नास्ति नदा कथं पंचत्वमाह ज्योतिषा संख्यापूर्तिः तेषां यस्मादर्वाके संवत्सरइतिपूर्वपदि

ब्र.सू. स्मरणात् आदित्यादिदेहिनोऽपि पुरुषपर्यन्तं परिच्छिन्नब्रह्मोपासनाभ्युक्तान् तथानिराकृते तमेव ज्ञानार्थमुपससादततः
५६ स्तत्स्वरूपसमीपमभ्यागात् ब्रह्मवादी च कृतः न च क्वैष एतद्बालाके पुरुषोऽशयिष्टेत्यादौ जीवः प्रक्रान्तः तस्मादेवमस्
त्विति चेन्न ब्रह्मणोऽप्यत्र प्रवेशश्रुतेस्तत्र संदेहः जीव एव ब्रह्मसमहितः कर्ता ब्रह्मैव वेति न च जीव एव कर्त्ता सर्वस्य जगतो ब्रह्म
त्वादयः तस्य धर्मा राजत्ववद्यजमानत्ववद्वा अस्मिन्प्रकरणे ब्रह्मोपक्रमे जीवपर्यवसानोक्तेः सर्वत्रैव ब्रह्मत्वेनो
56 क्तो जीव एव कर्ता तथा मति लोकेऽपि जीवकर्तृत्वं सहजं भवेत् वैधर्म्यात् तत्त्वव्यवस्था च एवं सत्यर्थात्प्रकृतेरेव षष्ठीत्येवं प्रा
प्तेऽच्यते जगद्वाचित्वात् एतेषां पुरुषाणां कर्ता यस्य चैतत्कर्मेत्यत्र कर्मेएतच्छब्देन जगदुच्यते पुरुषशब्देन च जीवः
तत्तु जीवात्मकं जगत् ब्रह्मकर्तृकमिति हि पूर्वं सिद्धं तदनुरोधेनात्रापि ब्रह्मपरत्वमेवोचितं न तु सर्वविस्त्रवोऽस्त्रत
कल्पना च अतः सुषुप्तावपि ब्रह्मण्येव लयस्तस्मादेव सर्वमिति ज्ञातव्यं प्राणात्मशब्दवाच्यत्वं तु पूर्वमेव सिद्धं तस्मा
न्न जीवाधिष्ठिता प्रकृतिः कारणं जीवमुख्यप्राणलिङ्गादिति चेन्न व्याख्यातं किंचिदाशङ्कापरिहरति नन्वत्र जीव ए
व प्रक्रान्तः क्वैष एतद्बालाके पुरुषोऽशयिष्टेति ब्रह्मत्वथापि न सिद्धमेतादृशेनेतादृशामितिः अतः शयनोत्थानलक्षण
जीवधर्मदर्शनान्नैव ब्रह्मत्वं तत्र जगत्कर्तृत्वं च ततस्तत्रानुपपन्नं प्रकृतौ फलिष्यति अथवा मुख्यप्राणलिङ्गमप्यत्रास्ति
प्राण एवैकधा भवतीति सुषुप्तौ तस्य वृत्तिरुपलभ्यते विद्यमानादेव सर्वोत्पत्तिप्रलयौ मनश्च प्रकृत्यंशः अतोऽनडादेवम ५६

सोमेयं दमग्र आसीत् । नहैकेऽस्याहुरसदेवेदमग्र आसीत् । अव्याकृतमासीत् । नासदासीन्नो सदासीत्तम आसीदित्यादिवा
क्येषु ब्रह्मणोपि विगानेश्रयणेन तद्धैक आहुरिति कं भवत् । एतेन तेषां संभवति नहि सत्तमशक्यं ब्रह्म प्रतिपादयितुं शक्यते ।
असन्नेव स भवतीति वाक्यात् । आदित्यवर्णं तमसः परस्तादिति च । तस्मात्कारणत्वेनापि श्रुतिविप्रतिषेधान्न ब्रह्मकार
णं नेत्येवं प्राप्त उच्यते । समाकर्षात् । आकृष्यत्वेन स्वस्थानाच्चाव्यतत्रुत्पाकर्षः सर्वेषु तेषु वाक्येषु असदादिपदानां न नि
रात्मकत्वार्थोऽङ्गीक्रियते किंतु वैलक्षण्येनासद्वैशब्दवाच्यत्वं च सिद्धं ब्रह्मणः । यथा रुद्रशब्दः कोपशब्दावेदकरुद्रप्रवो चतः सर्वे
वेदा यत्पदमामनन्ति यतो वाचो निवर्तन्ते मनसा सह । आनन्दं ब्रह्मणो विद्वानित्यादि सर्वं विरुद्धधर्मा भगवानुच्यते । एवमनेकविरुद्धशब्द
वाच्यत्वं लोकप्रसिद्धं नादर्शार्थत्वात् समाकर्षादवगम्यते । तेन यथा यथोपासते तेन तथा भवतीति फलज्ञापनार्थं असन्नेव स भ
वैलक्षण्येश पंच १ वतीति यथा केसादीनो मारकः । तद्धैक आहुरित्यत्र सर्वप्रपंचेन्द्रुणोपि स्मर्यते । प्रथमः पक्षः । अव्याकृतमसत्त्वेन तत्त्वं ना
सदासीदिति मनस्तदपि ब्रह्म तमस्यासीदित्यनभिव्यक्तकर्मणोपि भगवत्त्वात् पूर्वकांडेपि तस्मादेवस्य षिः नहि तमसः
स्वेनरूपत्वे लोके संभवति । अतः कश्चिद्विलक्षणं ब्रह्मणो जगत् भगवत्त्वादेव स्वयंकर्तृकं तावसंभवतीवेकवाक्यत्वे अ
ज्ञानाविकैः किरणैर्वा युक्तं तस्मात् शब्दवैलक्षण्येन श्रुतिप्रतिषेधो वक्तव्यं न प्राकाइति सिद्धं । जगद्वाचित्वात् । एवं शब्दविप्र
तिषेधं परिहृत्याथ विप्रतिषेधं परिहरति । कामी न किं ब्राह्मणैर्वाल्लाकाजातं शास्त्रं स वादेवाला किरजातं शास्त्रं वेद ब्रह्मोपदेश

भ॰गी॰ तीति च तस्मादाधारभूतब्रह्मज्ञापनापनार्थत्वाज्जीवस्य ब्रह्मणो लिंगात्तत्प्रकृतिवादइत्यसंगतं वाक्यान्वयात् पुन
५७ र्जीवब्रह्मवादेन प्रकृतिकारणवादमाशंक्य परिहृतमिति बृहदारण्यके चतुर्थषष्ठे च पंचजीवल्कमैत्रेयीसंवादे येना
हं नामृता स्यां किमहं तेन कुर्यामिति विरक्तिमुक्त्वा पदेव भगवान्वेत्त तदेव मे ब्रूहीति पृष्टे तामभिमुखीकृत्य न वारे प
त्युः कामायेत्यादिनात्मतत्त्वापयज्ञानमुपदिशति षष्ठे पुनरुपसंहारे एतावदरे खल्वमृतत्वमिति होक्त्वा याज्ञवल्क्यः
प्रवव्राजेति तत्राजीवस्य प्रकरणित्वं ब्रह्मणो वेति संशयः तत्रात्मनः प्रियत्वेन स्वप्रतीत्या पुत्राद्यपेक्षया बोध पुनर्जीवस्मे
57 वोपक्रमे आत्मत्वेन तद्वदिति तदनन्तरं दर्शनादिविधानेन तत्सर्वं विदितमिति फलमाह तत्र कथमात्मज्ञानेन सर्वं
ज्ञानमित्याकांक्षायां ब्रह्म तं परादादित्यादिनेदं सर्वं यदयमात्मेत्यनेन तत्सर्वं तन्मयत्वमाह तदनन्तरं कथमस्मिन् संघा
ते आत्मज्ञाने भवतीत्याकांक्षायां दुंदुभ्यादिदृष्टान्तत्रयमाह परंपरया वाद्याभ्यन्तरभेदेन यथा महाकोलाहले दुंदुभेर्हन्य
मानस्य शब्दो ग्रहीतो भवति तत्र करणं दुंदुभिदर्शनं दुंदुभ्याघातदर्शनं वा अनुमानद्वारा विज्ञेनत्र निविष्टं तत
सामान्याकारो भवतीति तथात्मनो बोधककार्याणां संधानेन तत्सामान्याकारो भवतीति तत्र कथं सर्वत्वमित्याकां
क्षायां जतएवेत्यत्र सर्वं नामरूपात्मकं तस्मिन्नेव लीयत इति स यथेत्यादिद्वयेनाह मध्येपि स एव नातिरिक्तो विशती
तिसयथा सैंधवघनइत्यनेन नाशोपेयत्वेन तावन्मात्रतानिकरणायाह मध्येपि स एव नातिरिक्तो विशतीति स यथा सैंधव ५७

ध्यानात् स्रष्टावपि सर्वोत्पत्तिः अतोऽस्मात् प्रकरणात् जीवद्वारा सात्त्वाद्या प्रकृतेः कारणत्वमित्येवं प्राप्ते उच्यते न ह्याख्या
ते एतयोरुभयलिंगत्वमेव नालीत्याश्रयत्वादिति द्वेषोगादित्यत्र सर्वमेव कार्यं भगवत एव नान्यस्मादिति अतोऽस्मात्
ब्रह्मवाद एव सिद्धान्त न प्रकृतिवादः अन्यार्थं तु जैमिनिः प्रश्नव्याख्यानाभ्यामपि चैवमेके स्वमतेन परिहारमुक्त्वा निपु
ण धर्मवादेनापि परिहारमाह सापप्रत्तिवोधोर्थो जीवधर्मो वेचवत्तरादिलप्रायारत्वे प्राणास्येति तस्मिन्नपि पते अन्यार्थं
तु धर्मकीर्तनेन वमेदेहितविशाकरणमवपंपकर्तव्यमिति तत्पश्यः ब्रह्मप्रतिपत्त्यर्थमेव जीवतयोरद्धमोमः तिवेलतएव
न प्राणकीर्तनमात्रप्रवह्मवोपक्रान्तएतदवगम्यते तत्राह तपक्रमोपसंहाराभ्यामेवावगम्यते योवैवालाकएतेषां
पुरुषाणामित्युपक्रमेभ्य ब्रह्मैवनिर्दिष्टं तेतज्ज्ञानेनाप्रराजयः सर्वेषांभूतानांश्रेष्ठः स्वाराज्यमाधिपत्यं चेतिति फले
न श्रेतद्द्वयमन्यस्मिन्संभवति अपिच प्रश्नव्याख्यानाभ्यांकैष एतद्बालाके पुरुषोशयिष्टेति प्रश्नः तत्रजीवस्य ज्ञातत्वाद
धिकरणमेव न ज्ञाते यत्रैष एतद्बालाके पुरुषोशयिष्टेति व्याख्यानेन न हि नाडीषु शयितेव्याख्याति किंतुप्रतिज्ञातं
ब्रह्मकथमेतदवगम्यते नाडीव्यतिरिक्तशान्त्माज्ञायतइति तत्राह एवमेकेशाखिनो वाजसनेयिनः तत्रापि हम
वालाकिब्राह्मणे महोवाचाजातशत्रुर्यत्रैष एतत्सुप्तोभूद्य एष विज्ञानमयः पुरुषस्तदेषां प्राणानां विज्ञानेन विज्ञान
मादाय य एषोन्तर्हृदय आकाशस्तस्मिन् शेते इत्यत्राकाशशब्दो ब्रह्म मतमाम्नातं सम्पन्नोभवतीति च स्वं ह्यपीतो भवा

अ.ए. त्वात् विषयस्पर्शो विज्ञानत्वमपि तेषामेवं सति सर्वमेव संगतं भवेत् अतो वाक्यान्वयाज्जीवपरत्वेपेन प्रकृतिवादः
स्यादिति प्रतिज्ञासिद्धेर्लिंगमाश्मरथ्यः नियतधर्मवादिनामपि मतेन प्रकृते सिद्धांते वक्ष्यपक्षोनेनाणापाहातत्र ब्रह्म
५८ वादैकदेशिवादाः संति तत्र जीवो नाम स्वस्य भोगाति स्यन्मर्थं स्वांशो भगवता कृतो विस्फुलिंगवदित्याश्मरथ्यो मन्यते स
नादिसिद्ध एव जीवश्चैतन्यमात्रेण शरीरादिसंघाते प्रविष्ट इति चितितन्मात्रेण प्रवेशश्च मोद इति चौडुलोमिराचार्यः काश
कृत्स्नस्तु आत्मसत्ता विषयभोक्तृरूपेण भगवानेव जीव इति तेपि स्वमतानुसारेणात्र परिहरंति तत्र पुत्रादिप्रियस
58 हवचनात् जीवप्रकरणमेवैतदित्याशंक्य जीवोपक्रमस्यान्यत प्रयोजनमित्याह प्रतिज्ञासिद्धेरिति षष्ठीत स्यालि
गं अंशत्वाज्जीवस्य तदभेदेनोपक्रमः प्रतिज्ञासिद्धेर्लिंगं भवति एकविज्ञानेन सर्वविज्ञाने प्रतिज्ञा तस्यैवांशरूपत्वाद्घट
मानत्वात् तस्याप्यतन्मात्रकं यथा जीवो भगवानेवं जड इत्याश्मरथ्यो मन्यते श्रोत्रत्वादिविषयस्तु भगवानेवन तस्मा
न्नियतधर्मजीववादेपि पुजीवोपक्रमो दोषः उत्क्रमिष्यत एवंभावादित्यौडुलोमिः लिंगमित्यनुवर्तते पदत्रं जीवोपक्रमे
ण भगवतः श्रवणादिकमनुकृत्वान्ततसंसारभावाद् उत्क्रमिष्यतो जीवस्य लिंगमनुक्तो जीवो भगवानेव भविष्यतीति ज्ञापकमः
न्यथा सैव कथमसता भवेदिति इति शाणोहंतो स्तिपाविष्य मार्यगीन प्रियवैराग्यार्थं च जीवोपक्रमः कर्तव्य एवेति औ
डुलोमिराचार्यो मन्यते तस्मात् भिन्नजीवपक्षे विना तद्रूपेण अवस्थितेरिति काशकृत्स्नः लिंगमित्येव भगवद्वाक्या ५८

वद्यत उत्पन्नेनाहार्थ्यत्वेन तावन्मात्रतानिराकरणपाद् नयेत्यसंज्ञास्तीति कार्यातिरिक्तरूपं कथयितुं नशक्यात उक्ति त
त्रविशेषाकांक्षायामतिरिक्ताकथने वंचकत्वमाशंक्य तत्परिहारायाह स हो वाचेति अविनाशीत्यनेन कार्यवैलक्ष।
ण्यसिद्धवत्कारिणोक्ता विषयसंबंधेन संसारमाह मात्रासंसर्गस्तस्य भवतीति विशेषतस्तु कथनेहेतुमाह यद्वैतन्।
मित्यादिना यावत्समाप्ति च वस्तुरूपमेव पश्यतिनात्मानं ननु रूपमप्यात्मेति चेन्न तत्रापश्यन्वै तत् द्रष्टव्यत्वेन तत्पश्य
तिन हि द्रष्टुस्वरूपं दृष्टिज्ञानेन ज्ञातं भवति अतद्रूपत्वात् एवं द्रष्टुर्दृश्यव्यवहारे अज्ञानावस्थायां विशेषतस्तु ज्ञान
मशक्यमुक्त्वा ज्ञानोत्तरं कर्मकर्तृभाव एव नास्तीत्याह यत्र वा अन्यदिव स्यादित्यादिना इदमेवेदं ज्ञानममृतत्वमिति
तत्रादिमध्यावसानेषु जीवप्रकरणमित्येव प्रतिभाति तस्य ब्रह्मता जगत्कर्तृत्वमित्युक्तं यः नन्वतः स्माद्रूप्यत न ब्रह्मत्वेन
वक्तुं युक्तमर्थविरोधाच्च तस्मादेद्दृष्टिविषयाकालनामेतस्यायेनात्मार्थ्यत्वाद्ब्रह्मजगत्कारणमिति प्रकृतिवाद एव युक्त।
इत्येवं प्राप्ते उच्यते वाक्यान्वयात् इदं वाक्यं भगवत्येवान्वेति नात्र जीवप्राधान्यं गोधीपिसर्वत्र भगवदन्वयेनैव जीवस्या
पि प्रियत्वेन तस्यैव मस्तु कसर्वोपनिषदन्तरोधेनैवास्यार्थस्य वक्तुमुचितत्वात् तमेव विदित्वातिमृत्युमेतीति ज्ञानेदा
र्ढ्यवत्वल्लिमानि भूतानि जायन्ते सर्वं एवात्मानो व्युच्चरन्तीति एकत्वे वा नंदपातीत्यादिश्रुतिसहस्त्रैर्निःसंदिग्धं ब्रह्मणः
स्वरूपं कार्यमशक्य प्रतिपादितानुनीदमपि वाक्यं तत्परमेवाचितं सर्वव्यवहारस्य तन्मूलकत्वेन पूर्वमुक्तत्वात्।

अ.ण. पचारव्यावृत्यर्थं उपक्रमोपसंहारवत् प्रतिज्ञामात्रत्वेऽदृष्टान्तापि भवेन दृष्टान्तमात्रत्वेचेनुमानविषयास्यात् तथास
५६ तिसर्वसमानधर्मवित् ब्रह्मस्यात्रसमवायिकारणं उभयोर्ग्रहणेन प्रतिज्ञायादृष्टमेवहारमितिसमवायत्वसिद्धिः कार्यका
रणयोर्भेदाभेदमतिराकरणाय पिंडमणिनखनिकृंतनग्रहणेन यासतिपत्रकं विज्ञगवान् ज्ञातः सर्वं च ज्ञातो भवति सर्वं
च ज्ञाते भवतीति सामान्यलक्षणप्रत्यासत्तिनिराकरणाय चवाचारंभणं विकारोनामधेयमिति अलीकत्वेनिराकरणाय च
59 मृत्तिकेत्येवसत्यमिति ब्रह्मत्वेनैवतगतः सत्यत्वेनान्यथेति सामान्यलक्षणप्रत्यासत्तिनिराकरणं च स्पष्टमेवाग्रे।
त्रीणिरूपाणीत्यत्रकरिष्यति अतोब्रह्मरूपेणसत्यस्यजगतोब्रह्मैवसमवायिकारणं देहात्मबुद्धिस्तुसत्याविकारबु
द्धेर्दोषः श्रुतिसामर्थ्यंप्रमाणमित्युक्तं तस्माद्ब्रह्मैवसमवायिकारणंनप्रकृतिः अभिध्योपदेशाच्च लिंगांतरमाह।
सोकामयत बहुस्यांप्रजायेयेतीत्यत्रकामनेनस्याभिध्याने आत्मकामत्वाच्चकामनानंतरमभिध्याने स्रष्टृत्वमुपदिश्यते बहुस्या
मितिस्वस्यैव बहुरूपत्वाभिध्यानेन सृष्टं स्वयमेवभवति स्वर्णस्यानेकरूपत्वे स्वर्णप्रकृतिकत्वएव अध्यास
भावात् गौणत्वायत्तेरनहिस्वात्यबहुभवनेयोगीनोसंभवति सर्वंभवतसामर्थ्यान्तद्वत्संभवतिगौणकल्पनापाअन्या
प्यत्वात् चकारादिदंसर्वंयदयमात्मेति कार्यस्यब्रह्मत्वश्रुतिर्ब्रह्मप्रकृतित्वेसंभवतिनान्यथा अथवासर्वंखल्विदंब्रह्म
तज्जलानिति शांतउपासीतेति तस्यजगद्रूपत्वेनाभिध्यानमुपदिश्यते तद्ब्रह्मसमवायित्वेघटतइतिचकारादेकत्वेन। ५६

जीव इति अतः संसारदशायामपि जीवो ब्रह्मेति नात्राक्रमणमुपचारो वा अन्यथा कथमात्मनस्तु कामाय सर्वं प्रियं
भवतीति न त्वन्यस्य सर्वे वी प्रियं भवति मोक्षस्तु ज्ञानमेव उज्जरत्र कर्त्तव्याभावात् अवस्थापार्थक्यवसायात्सिद्धान्ताद्विशे
षः इति शाङ्केनेन तावदेरखिल्वम् तत्त्वमित्युपसंहारो हेतुरस्य पक्षस्येति काशकृत्स्नो मन्यते तस्माज्जीवो प्रक्रमो भगव
त एवावस्थाविशेषो जीव इत्यस्य पक्षस्य लिङ्गं तस्मान्मैत्रेयीब्राह्मणेनापि जीवद्वारा प्रकृतिकारणवादाक्षिप्तिरि
ति सिद्धं प्रकृतिश्च प्रतिज्ञादृष्टान्तानुपरोधात् एवं प्रकृतिकारणवादनिराकरणेन ब्रह्मण एव कारणत्वे सिद्धे पूर्वं जर
नीयतपोमयस्यापततपदं परिहर्त्तुमधिकरणमारभते ननु ब्रह्मकारणता न निराक्रमेः श्रुतिसिद्धत्वात् किन्तु सम
वायिकारणं प्रकृतिरेव कार्यकारणयोरैलक्षण्यात् समवायिकारणत्वे गोऽधिदृकार्येऽन्यत सर्वं भगवानस्त्वप्रपत्र
तेन्वसमः वायिनिमित्तयोर्भेदः कर्मन्यपि श्रुतिस्मृतिसमवायोऽधर्मे एवं ब्रह्मवादेऽपि स्मर्तव्या प्रकृतिः समवायिकार
णं ब्रह्मनिमित्तकारणमित्येवं प्राप्ते उच्यते प्रकृतिश्च निमित्तकारणं समवायिकारणं च ब्रह्मैव प्रकृतिपदप्रयोगात्
स्मृतिसिद्धत्वतीयसर्वधर्मोपदेशः चकारात् पत्रेत्यादि सर्वे संशदः ज्ञातमेतत् प्रतिज्ञादृष्टान्तानुपरोधात् प्रतिज्ञा अ
पि वा तमादेशमप्राक्ष्यो येनाश्रुतं श्रुतं भवत्यमतं मतं भवत्यविज्ञातं विज्ञातं भवति दृष्टान्तः यथैकेन मृत्पिण्डेन सर्वं मृन्मयं
विज्ञातं स्यादित्यादि प्रतिज्ञादृष्टान्तयोरनुपरोधः अबाधनं तस्मात्समवायिकारणज्ञानेन न दृ कार्यं चाने उभयोर्ग्रहणम्

अ.णु. वणात्मवादनिराकरणप्रकारः तत्र श्रुतिस्मृतीप्रमाणप्रसिद्धिर्गीयत इति श्रुतिस्तावत् सदेव सोम्येदमग्र आसीदे
६० कमेवाद्वितीयमिति एवमेकमेव प्रतिज्ञाते आकाशादेरानंदाद्येवेशादेवकारेणानन्यकारणत्वं जगतो वर्ण्यते
इतरापेक्षायां हेतापत्तेः गीयते च कर्तारमीशं पुरुषं ब्रह्मयोनिं यद्भूतयोनिं परिपश्यन्ति धीरा इति च मम योनिर्महद्
ब्रह्म तस्मिन्गर्भं दधाम्यहमिति नासौ ब्रह्म समादधाति अहं बीजप्रदः पितेति च अतः पुरुषोत्तमभावेन तथात्वे तस्मा
60 योनिरपि भगवानेव एकस्यापि सर्ववीर्यं जीवस्य भगवानिति इदं सर्वं पदयमात्मेति सिद्धं तस्मात्केनाप्यंशेन प्रकृतिप्र
वेशो नास्तीति प्राहुः तेषां त्वमतस्य सिद्धं एतेन सर्वे व्याख्याताः ब्रह्मवादव्यतिरिक्ताः सर्वे वादाः अवैदिकाः तेदविहन्ता।
अभ्यमाहुः एतेन ब्रह्मवादस्थापनपूर्वकं सांख्यमतनिराकरणेन सर्वेषामपानं जलादिवादा व्याख्याताः अवैदिकाश्च तत्प
युक्ताश्चवैदिकानां द्विवेदः प्रमाणं तस्मिन्न व्याकुलेभ्यो इति मतियत्रापि एव सर्वे वादा इति एतस्यार्थः विस्तरेणाग्रे व
दयतश्चाहृत्तिरध्यायसमाप्तिबोधिका इति श्रीवेदव्यासमतवर्त्ति श्रीवल्लभाचार्यविरचिते ब्रह्मसूत्राणुभाष्ये प्रथ
माध्यायस्य चतुर्थः पादः प्रथमोऽध्यायः समाप्तः ॥ संवत् १८ ९७ ॥ श्रीकृष्णायनमः ॥ ॥

पृथक्त्वेन वक्तुं याविश्वतोमुखमिति साक्षाच्चोभयाम्नानात् लिङ्गमुक्त्वा श्रुतिमेव प्रमाणमाह साक्षात्त्वित्येव समवा-
यित्वमुच्यते चकारान्त्यापिकर्तृत्वं श्रुत्योच्यते तत्राह उभयाम्नानात् ब्रह्मणः एकस्मात् ब्रह्मण एव वचसः सृष्टिप्रलययोः आ-
म्नानात् सर्वाणि ह वा इमानि भूतान्याकाशादेव समुत्पद्यन्ते आकाशं प्रत्यस्तं यन्तीति यद्ध सर्वस्य जगतः प्रभवः प्रल-
यश्चैतेन न घटते तस्मिन्निमित्तत्वे संभवति मृत्पिण्डादिघटत्वोपलब्धेः लोकवेदत्वाद्येन साक्षात्त्वात् तस्माद्भगवानेव सम-
वायिकारणं आत्मकृतेः परिणामात् ननु स एव सर्वं सृजति स एवावतिष्ठत इति चेति कर्तृत्वप्रतीतेराकाशादिवाक्यस्यौ-
पचारिके भविष्यतीति तन्निराकरणमाह आत्मकृतेः तदात्मानं स्वयमकुरुतेति स्वस्यैव कर्मकर्तृभावात् स्वकृत-
त्वं च वाह्यलौकिकत्वेन घापिज्ञानार्थमनुपपत्तिमाह परिणामात् परिणमते कार्याकारेणेति अविकृतमेव परिण-
मते सुवर्णं सर्वाणि च तैजसानि न हीदं लौकिकत्वात् ब्रह्मकारणत्वमेव घटते पूर्वविस्थात्पर्यावभासस्तु कार्ये
अनुत्पन्नेऽपि घटे गीकर्तव्यः वदतीति च श्रुतेरप्राप्तमूलत्वादिति अत्यातिच युक्तिदूषणानि परिहरिष्यति तस्मा-
न्न ब्रह्मपरिणामत्वे न्यूनाकार्यमिति जगत्समवायिकारणत्वं ब्रह्मण एवेति सिद्धं योनिश्च हि गीयते चेतनेषु किंचिद-
शंकापरिहरति न त्वस्तु जडानां ब्रह्मैव कारणत्वे चेतनेष्वपि योनिबीजयोः समवायित्वदर्शनात् पुरुषत्वात् भगवतो
योनिरूपा प्रकृतिः समवायकारणं भवतु शुक्रशोणितसमवेतत्वाच्छरीरस्येत्याशंकापरिहरति योनिश्च ब्रह्मे-

सोयं नाम्नैर्निर्दिष्टो नैमित्तिकः परिचयः स्थितो यो ज्ञेयः तथापि तत्परमफलमपे तन्नागवमाली ति
भाव इत्यलं विस्तरेण ॥ ज्ञानी तत्परं तत्त्वं यशो हि मार्गलाविनेन दर्शाह निषेधमाज्ञा तस्मान तत्त्वधः
१ नानामननध्यानविनाशानंतमोचेदानंदस्वरूपविकासनेयुः ध्यानिः कृतोपभोविभाष्यभाष्ये
तत्स्वरूपानुरूपावतनानंतवर्णेस्त २ पुरुषोत्तमस्वरूपस्तुतिर्दृष्टिसंयोगिनस्तत्कौपवरात्फला
वनपरायणोऽलीलया स्मितामनमनद्दृष्टिभिः पौरुषोपलाभ्याति हि रूपाद्यवस्वरूपावतिस्मृतिस्मि
61 रक्षणानतैं ३ श्रीमदाचार्यचरणानुज्ञे ॥ निवेदितो निनमस्य मवैनमपितेस्मृता प॰ ४ः ॥
इति श्रीमद्वेदव्यासमतवर्तिश्रीवल्लभाचार्यविरचिते ब्रह्मसूत्राणुभाष्ये चतुर्थाध्यायस्य चतु
र्थः पादः ॥ संवत् १८ ६० कार्तवदी १३ ॥ रामाय नमः ॥

62